

İbnu'l-Cezerî ve Dilciliği

Ibn al-Jazari and His Works on the Arabic Language

Adem YERİNDE¹ , Büşra ÖZDEMİR²

Öz

XV. asrın önemli ilim adamlarından biri kabul edilen İbnu'l-Cezerî (ö. 833/1429) kıraat alanında temayüz etmekle beraber hadis, fıkıh ve Arap dili gibi pek çok alanda kendini yetiştiren ve kazanımlarını eserlerine yansıtan çok yönlü bir âlimdir. Kıraat alanında otorite sayılan İbnu'l-Cezerî'nin bu alanda yetkin olmasının en temel sebeplerinden biri hiç kuşkusuz Arap dili ve edebiyatına olan vukûfiyetidir. Dolayısıyla kıraat ilmi ile Arap dili arasında zorunlu bir ilişki söz konusudur. İbnu'l-Cezerî'ye ait kıraat, hadis, siyer, tarih ve tabakâta dair 100'e yakın eser ve risalelerin birkaçının doğrudan Arap dili ve edebiyatıyla ilgili olması bu zorunlu ilişkinin doğal bir sonucu olarak görülebilir. Bu çalışmada, İbnu'l-Cezerî'nin dilciliği kıraat-nahiv ilişkisine dair kısa bir girişten sonra öncelikle İbnu'l-Cezerî'ye nispet edilen Arap dili ve edebiyatına dair eserlerin durumu değerlendirilecek, akabinde *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzî'l-Hülâsa* isimli Elfiye şerhinin İbnu'l-Cezerî'ye nispeti tetkik edilerek ele alınacaktır. İkinci olarak ise İbnu'l-Cezerî'nin en meşhur kıraat eserlerinden biri olan *en-Neşr fi'l-kirâti'l-aşr* adlı eseri kıraat-dil ilişkisi dikkate alınarak incelenecek, böylelikle İbnu'l-Cezerî'nin Arap dili ve edebiyatındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbnu'l-Cezerî, Arap Dili, en-Neşr, Kıraat, Belagat

ABSTRACT

Ibn al-Jazari (d. 833/1429) was one of the prominent scholars of the 15th century, who came to the fore in the field of qira'at (the science of Quranic recitation) and specialized in many fields such as hadith, Islamic jurisprudence, and Arabic. He was a distinguished and prolific scholar in the field of the qira'at of the Qur'an; hence, he was regarded as the ultimate authority on these matters. A compulsory relationship exists between the qira'at and the Arabic language because the Quran is in Arabic. İbn al-Jazari also had competency in the Arabic language and literature. The fact that some of his 100 works and treatises on qira'at, hadith, prophetic biography, history, and hagiography are directly related to the Arabic language and literature can be seen as a natural result of this inevitable relationship between Arabic and qira'at. In this study, after a brief introduction on the qira'at-Arabic grammar relationship, the works on the Arabic language and literature attributed to İbn al-Jazari are considered and evaluated, especially, the attribution of *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzî'l-Hülâsa* and the *Alfiyyah* commentary to İbn al-Jazari. Second, *en-Neşr fi'l-kirâti'l-aşr* (ed. Ali Muhammed ed-Dabbâ, Beirut ts.), one of İbn al-Jazari's most famous works in the field of qira'at, is studied to determine the relationship between recitation and language and thus the importance of İbn al-Jazari in the Arabic language and literature.

Keywords: Ibn al-Jazari, Arabic Language, en-Neşr, Recitation

¹İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati, İstanbul, Türkiye

²Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Ağrı, Türkiye

ORCID: A.Y. 0000-0001-5704-0167;
B.Ö. 0000-0001-8157-656X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Adem YERİNDE (Prof. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili
ve Belagati, İstanbul, Türkiye
E-posta: adem.yerinde@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.10.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
10.12.2020

Kabul/Accepted: 11.12.2020

Atıf/Citation: Yerinde, Adem ve Ozdemir, Busra. "İbnu'l-Cezerî ve Dilciliği". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 37 (2020), 157-187.
<https://doi.org/10.26650/jos.2020.012>

EXTENDED ABSTRACT

Ibn al-Jazari (d. 833/1429) was an Islamic scholar who specialized in the qira'at, the art of Qur'anic recitation and hadith sciences. A strong relationship exists between qira'at and Arabic. On the one hand, the suitability to the Arabic language is considered a condition for the authenticity of the qira'at; on the other hand, authentic qira'ahs are accepted as concrete examples for setting the rules of the Arabic language. The close relationship between the Arabic language and the qira'at necessitates every qira'at scholar to be a competent linguist.

Because the Qur'an is Arabic, a compulsory correlation exists between the qira'at and the Arabic language. In fact, qira'at's compliance with the rules of the Arabic language was considered by scholars as one of its conditions. Thus, we see a significant number of first linguists, such as Abu'l-Aswad (d. 69/689), Abu Amr b. Alaa (d. 154/771), and Kisaî (d. 189/805), who were also transmitter scholars of qira'at aspects of the Qur'an. Therefore, the relationship between the science of qira'at and the Arabic language is inevitable. Thus, some of the nearly 100 works and treatises attributed to Ibn al-Jazari are directly related to the Arabic language and literature.

In this study, the relationship between the Arabic language and the science of qira'at was analyzed. Accordingly, the subject was explained in detail in subheadings such as the role of qira'at in the emergence of Arabic grammar. In fact, qira'at aspects played a decisive role in the determination of grammar rules. Hence, Islamic scholars of qira'at considered compliance with the Arabic language rules as a compulsory requisite for the authenticity of qira'at. Therefore, a considerable number of scholars of qira'at were also writers of Arabic grammar. As a qira'ah authority, Ibn al-Jazari possessed certain competence in the Arabic language and qira'ah. He revealed this in both his works on Arabic grammar and his linguistic explanations for the reading differences in the Qur'an in his book titled *an-Neshr fi qiraati'l-ashr*.

As a qira'ah authority, Ibn al-Jazari's competency in Arabic linguistics is accepted and undisputed. He authored several works on the Arabic language and literature. Among them, his work on Arabic grammar, titled *al-Jawhere fi'n-nahv*, is especially important. Incidentally, in recent biography studies, a study on Ibn Malik's Elfiye titled *Kaashefu'l-hasaasa an elfaazi'l-Hulaasa* was inadvertently attributed to Ibn al-Jazari. However, the work belongs to Mohammed b. Yusuf al-Jazari (d. 71/1311).

Ibn al-Jezerî showed that he was a competent scholar of the Arabic language and literature not only through his works on the language but also through his explanations of language issues in al-Neşr. He acted as an independent linguist, while basing some of his qira'at aspects in terms of language. Although, he relied on Sebeveyhi's linguistic views, when it comes to basing a reading, he did not hesitate to object, even to the most authoritative linguists like Sebeveyhi.

Although Ibn al-Jazari sometimes used his own terms when discussing language and eloquence, he used the common terminology of Arabic grammar. While basing his views on the language, he applied the basic sources and methods of the Arabic language, especially

sema (narrative), *ijma* (consensus), and *qiyas* (analogy). However, he was tolerant in using these resources, and used the principles of *sema* and *qiyas* more flexibly, without a strict limitation, to show its suitability to the Arabic language if the qira'at was valid in terms of the narrative chain.

Undoubtedly, the examination and revelation of Ibn al-Jazari's linguism require a comprehensive study of all his works that have survived to this day. Such a review exceeds the limits of the present study.

Giriş

1. Arap Dili-Kıraat İlmî İlişkisi

Kuşkusuz Arap dili grameri ile kıraat disiplini arasında sıkı bir münasebet vardır. Teşekkül dönemlerine kadar uzanan bu münasebet konu ve amaçlarındaki müştereklikten kaynaklanmaktadır. Her iki disiplinin de ortaya çıkışını sağlayan sebepler bakımından konusu Kur'ân, amacı da Kur'ân'ın fasih dilini korumaktır. Bu sebeple Arap dili grameri ile apaçık Arapçayla nazil olmuş Kur'ân kıraatleri arasındaki münasebet tarihi ve zorunludur.

Meseleyi biraz daha belirginleştirmek bakımından bu münasebeti birkaç başlık altında incelemek isabetli olacaktır.

1.1. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışında Kıraat Vecihlerinin Rolü

Arap dili grameri ilminin ortaya çıkışında ve gelişmesinde fasih Arapçanın kullanımında görülen irab hatalarının yanı sıra henüz noktalama ve hareke işaretleri tespit edilmemiş Kur'ân lafızlarında müşahede edilen kıraat hatalarının toplumda yaygınlaşması önemli bir rol oynamıştır. Fetihler sonucu yabancı kültür havzalarının ilhakıyla İslam'ın hâkimiyet alanı genişlemiş ve egemenliği altına giren bölgelerde Müslümanlığı benimseyen yabancı unsurların Kur'ân'ı okuma ve Kur'ân dili olan Arapçayı öğrenme ihtiyacı hâsıl olduğu gibi Arap olmayan unsurlarla kurulan sosyo-kültürel münasebetlerin artmasıyla da zaman içinde Arap dilinde *lahn*¹ diye tabir edilen bazı dil hataları ortaya çıkmıştır. Başlangıçta muhtelif toplum kesimlerinin sözlerinde tanık olunan bu dil hataları (*lahn*), zamanla, harekesiz ve noktasız yazılan Kur'ân'ın kıraatine de sıçramıştır.² Bu gelişmeler üzerine hamiyetperver ulema ve ümera, Kur'ân'ı yanlış okumalardan korumak için tedbirler düşünmeye başlamıştır. Öyleyse Arap dili çalışmalarının öncelikle Kur'ân'ın nüzül ortamının edebiyat dilini temsil eden fasih Arapçayı, bu yolla da Kur'ân ayetlerini hatalı okuma ve anlamalardan koruma amacına dönük olarak başlatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.³

1 Lahn, sözlükte “nağme, ezgi”, kıraatte ve dilde “hata etmek; sözün maksadını anlamak” gibi manalara gelir. Buna göre kelimelerin yapısında ve irabında hata etmeye lahn dendiği gibi Kur'ân okurken harflerin zat ve sıfatlarında hata yapmaya ve yapılan hatalara da lahn denir. Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman, Çetin, “Lahn” *DİA*, c. XXVII, s. 55, Ankara 2003.

2 Rivayete göre Osman b. Ebi Şeybe *بِأَمْسَجَابِ الْفِيلِ الْمَثَلِ* (“*Görmedin mi Rabbin fil ordusuna ne yaptı?*” el-Fiil 105/1) âyetinin başındaki olumsuzluk edatını hurûfu mukattaa sanarak “elif lâm mîm”, Hamza ez-Zeyyât da “لا رَيْبَ فِيهِ” (“*Onda hiç şüphe yoktur.*” el- Bakara 2/1) lafzını *لا رَيْبَ فِيهِ* (“*Onda hiç yağ yoktur.*” şeklinde okumuş. Bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2007, s. 106-107.

3 Muvaffak es-Serrâc, “Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ menhecühû ve mezhEbuühü fi Mecâzi'l-Kur'ân”, *et-Türâsü'l-'Arabi*, sy.18, 1405/1985 Dimeşk, s. 35.

Fasih Arapçanın kullanımında görülen hatalarla ilgili, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar gerilere giden pek çok rivayet kaydedilmiştir. Bunlardan birine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), huzurunda birinin dili yanlış kullanması üzerine: “Kardeşinizi düzeltin.” buyurmuştur.⁴

Hz. Ömer (ö. 23/644), ok talimi yapan ve fakat isabet ettiremeyen bazı kimseleri kınayınca, onlar da “أَنَا قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ” (Henüz talim yapıyoruz)” derler ve ref halindeki haberin sıfatı olan متعلمين kelimesini de merfû okumaları gerekirken, mansûb okuyarak irâb hatası yaparlar. Bunun üzerine Ömer: “Vallahi dildeki hatanız, ok atışındaki hatanızdan daha vahim” der.⁵ Aynı Ömer, valilerinden birinden dil hataları içeren bir mektup alınca da çok öfkelenir ve valisine: “Kâtibine iyi bir kırbaç çek” diye yazar.⁶

Cahiliye dönemi ile İslamî ilk dönemde rastlanan fasih Arapçanın kullanımındaki sınırlı sayıdaki hatalarda, zamanla farklı kültür ve medeniyetlerden milletlerin İslam’a girmesiyle özellikle Irak ve Şam bölgelerinde oluşan kozmopolit kentlerde ciddi artışlar olmuştur. Mesela, bir adam Irak valisi Ziyâd b. Ebîh’in (ö. 53/673) huzuruna girerek “أَبِينَا هَلْكَ وَأَخِينَا غَصَبْنَا مِيرَاتَنَا” (Babamız öldü. Kardeşimiz, bize babamızdan kalan mirasımızı gasp etti.)” der. Aynı zamanda usta bir hatip olan Ziyâd, şikâyetinde birçok dil hatası fark ettiği adama: “Canından yitirdiğin, malından yitirdiğinden daha fazla” der.⁷

Yine bir gün Ebu’l-Esved ed-Düelî’ye (ö. 69/688) kızı, gökyüzünün hayranlık uyandıran bir güzelliğe sahip olduğunu ifade etmek amacıyla: “ما أحسن السماء” (Gökyüzünün en güzel cismi hangisidir?)” der. Babası da soru sorduğunu sanarak “Yıldızlar” diye cevap verir. Kızı, soru değil taaccübünü/hayranlığını bildirmek istediğini söyleyince, Ebu’l-Esved: “Öyleyse ما أحسن السماء (Gökyüzü ne kadar güzel!) demen gerekir” diye kızının hatasını düzeltir.⁸

Araplar; en değerli kültür hazineleri olan Arapçanın kullanımında görülen bu tür ifade ve okuma hatalarına asla hoşgörülü davranmazlardı. Bu nevi hataları fark ettikleri anda “Dilde hata yapana hürmet yoktur”⁹ sözünü doğrularcasına, müdahale ederler, dili yanlış kullananı hem kınarlar hem de yanlışını düzeltirlerdi. Ebu’l-Esved ed-Düelî: “Ben dil hatasında (lahn) bozuk etteki gibi pis bir koku duyarım” derdi.¹⁰

4 Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nisabûrî, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, Haydarabat 1340 h. I, 439; Ebu’t-Tayyib Abdülvahid b. Ali el-Lügavî, *Merâtibü’n-nahviyyîn* (thk. Ebu’l-Fadl Muhammed İbrahim), Kahire 1375/1955, s. 5. “Çünkü o hata yaptı” ilavesiyle bkz. Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali en-Neccar), Kahire 1371/1952, II, 8. Ayrıca bkz. Şevki Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye*, Kahire 1968, s. 11; Soner Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf Terimlerinin Doğuşu Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, Samsun 1997, s. 284.

5 Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Kitâbü’l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut 1407/1987, s. 244.

6 İbn Cinnî, *Hasâis*, c. II, s. 8.

7 Bu ve daha başka örnekler için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, Beyrut 1343/1925, c. II, s. 158-159.

8 Ebu’l-Berekât Kemalüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ fi tabakâti’l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, Ürdün 1405/1985 s. 21; Şevki Dayf, *Medâris*, s. 15. Rivayetin “ما أشدُّ الحرَّ” (Ne kadar sıcak!) ifadesiyle nakledilen varyantı için bkz. Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâti’l-nahviyyîn ve’l-lügaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Kahire 1392/1973, s. 22.

9 Bkz. Said el-Efgânî, *Usûlü’n-nahv*, Beyrut 1407/1987, s. 14; Gündüzöz, *a.g.m.*, s. 286.

10 Zübeydî, *Tabakât*, s. 22.

İlk dönem Araplarının, dil hatalarına hoşgörülü davranmamaları, aynı hataların zamanla Kur'ân okumalarına da sirayet edebileceği endişelerinden kaynaklanabileceği gibi bunun gerisinde yatan asıl sebep, varlığıyla şeref duydukları fasih dillerini koruma içgüdüğü de olabilir.¹¹ Nitekim Ebu'l-Esved ed-Düeli Arap dilinin kurallarını koymak üzere Irak valisi Ziyâd'dan müsaade isterken, “Bana izin verirseniz, insanların dillerini düzeltmeleri için bazı kurallar (kelam) koymak istiyorum” ifadesini kullanmıştır.¹² Çünkü yabancı kültürlerin etkisiyle fasih dillerinin bozulup zayıflamasından endişe ediyorlardı. Büyük kentlerdeki etnik ve dinî çoğulculuk, yabancı evlilikler ve çok kültürlülüğün bir sonucu olarak halk arasında sıklıkla rastlanır hale gelen dil hataları, eğitilmiş ve kültürlü tabakalarda da görülür olmuştur. Bu konuda altıncı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) en ünlülerindendi.¹³

Fasih Arapçanın kullanımında rastlanan hataların benzerleri, çok geçmeden Kur'ân kıraatlerinde de görülmüş, hatta kıraat hataları, âyetlerin anlamını değiştirecek boyutlara ulaşmıştı. Bu konudaki en meşhur örnek, Tevbe sûresinin (9/3) وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ... أَنْ اللَّهُ (لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ) âyetiyle ilgili olanıdır. Rivayete göre âyette geçen وَرَسُولُهُ lafzı merfû okunması gerekirken, mecrûr okunur ve bu hatalı okumayla anlam “Allah ve Resûlü, müşriklerden uzaktır.” iken, “Allah, müşriklerden ve Resulü'nden uzaktır” şekline dönüşür.¹⁴

Yine Hz. Ali'yi (ö. 40/661) (r.a.) nahivle ilgilenmeye sevk eden sebeplerden biri olarak bir bedevînin Hâkka sûresinin 37. âyetindeki (لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ) lafzını merfû okunması gerekirken “الخاطئين” şeklinde yanlış okuması gösterilir.¹⁵

Kur'ân'la ilgili hatalı okuyuşlar bedevîlerle sınırlı kalmaz, zamanla eğitilmiş ve kültürlü tabakada da görülmeye başlar. Bunun en çarpıcı örneklerinden birine göre bir bedevî, imamın “وَأَلَّا تَتَّخِذُوا الْمُرْسِكِينَ حَتَّىٰ تَيْمُونُوا” (İnanmadıkları sürece müşrik erkeklerle (kızlarınızı) evlendirmeyiniz)”¹⁶ âyetinin ilk lafzını “لَا تَتَّخِذُوا” şeklinde hatalı okuduğunu duyar ve “Suphanallah! Bu (adet) İslam'dan önce çirkin görülürdü. İslam'da nasıl caiz görülür!” der.¹⁷ Çünkü bu okuyuşa göre mana, “... müşrik erkeklerle evlenmeyin” şekline dönüşmüştür.

Yine bir gün Irak'ın kudretli valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714), Ebu'l-Esved'in öğrencilerinden fesahatini beğendiği Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî'ye (ö. 89/708) dilde nutk (okuma) hatası yapıp yapmadığını sorar. O da Tevbe sûresinin 24. âyetinin (أَخْبَ... (فَلْ إِنْ كَانَ آتَاكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ... أَخْبَ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ...)) kelimesini hatalı okuduğunu; fethalı okuması

11 Dayf, *Medâris*, s. 12.

12 Zübeydî, *Tabakât*, s. 22.

13 Üst tabaka ve yöneticilerin dil hataları için bkz. Ebû Osman Amr b. Bahr Câhîz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1418/1998, II, 205. Câhîz “Lahn” ve “Dilde Hata Yapan Söz Ustaları (Büleğâ)” başlığı altında da birçok lahn örneği aktarır. Bkz. *a.g.e.*, c. II, s. 210-224. İbn Kuteybe de toplumun halk ve yönetici tabakalarında yaygın görülen lahn örneklerini “İrab ve Lahn” başlığı altında nakleder. Bkz. *‘Uyûnü'l-ahbâr*, c. II, s.156-160.

14 İbnu'l-Enbârî, *Nüzhe*, s. 19. Ayrıca bkz. Dayf, *Medâris*, s. 15.

15 Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve tarihü eşheri'n-nühât*, Kahire 1995, s. 25.

16 *el-Bakara*, 2/221.

17 İbn Kuteybe, *a.g.e.*, c.II, s.160.

gerekirken, ötreli okuduğunu söyler. Hatalarını bilen birinin varlığına tahammül edemeyen Haccâc, onu Horasan'a sürer.¹⁸

Arap dili grameri çalışmalarını başlatan olaylara ilgili daha pek çok rivayetten¹⁹ anlaşıldığına göre nahiv ilminin ortaya çıkışını hazırlayan sebeplerin başında fasih Arapçanın kullanımında ve Kur'ân kıraatlerinde görülen hatalar gelmekteydi.²⁰ Bu konuda ilk adımın kim tarafından atıldığı konusu tartışmalı olsa da²¹ ilgili rivayetlerin hemen hepsinde, ilk dil çalışmalarında Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye muhakkak bir rol verilir. En eski nakillere göre nahiv ilminin öncülleri Ebu'l-Esved ed-Düeli ve öğrencileridir.²²

Ebu'l-Esved el-Düeli ve öğrencileri dil çalışmalarını, Kur'ân hattını harekeleme ve noktalama faaliyetleriyle paralel yürütürler.²³ Basra ekolünün Sîbeveyhî (ö. 180/796) sonrası önemli temsilcilerinden Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberred (ö. 286/900) de "Arabiyyeyi ilk kuran ve Mushaf'ı noktalayan Ebu'l-Esved ed-Düeli'dir"²⁴ sözüyle bunu ifade eder. Aynı zamanda bir kârî olan Ebu'l-Esved'in fâil, mef'ûl, taaccub vb. gibi dile ait ilk terminolojiyi kullanmış olması, onun dildeki yetkinliğinin de bir kanıtıdır.²⁵

18 Zübeydî, *Tabakât*, s. 27; Ebû Said Hasan b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdülmünim Hafâcî, Kahire 1374/1955, s. 18.

19 Konuyla ilgili en eski rivayetleri toplu halde görmek için bkz. Said el-Efgânî, *Usûlü'n-nahv*, Beyrut 1407/1987, s. 6-15.

20 Nahvin başlangıcına dair rivayetlerin geniş değerlendirmesi için bkz. Dayf, *Medâris*, s. 11-22; Tantâvî, *a.g.e.*, s. 16-33; İsmail Durmuş, "Nahiv" *DİA*, c. XXXII, s. 301, İstanbul 2006; Ali Bulut, "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sy. 2, s. 97 vd.; Ubeydî, *a.g.m.*, s. 37-52.

21 Rivayetlerin kritiği için bkz. Dayf, *Medâris*, s. 15-16. Şevki Dayf ve hocası Ahmed Emin'in nahiv çalışmalarını ilk başlatan dilci ile ilgili rivayetler hakkındaki kuşkularına cevap ve söz konusu rivayetlerin ayrıntılı nakli ve kritiği için ayrıca bkz. Mazin el-Mübarek, *en-Nahvü'l-'Arabî, el-'İletü'n-nahviyye; neş'etühâ ve tetavvuruhâ*, Lübnan 1401/1981, s. 7-38. Arap nahvinin Sîbeveyhî (*el-Kitâb* öncesinde ilgili detaylı inceleme yapan Abdül'âl Sâlim Mekrem tarihi kaynaklardan getirdiği rivayetlerle Arap diliyle ilgili ilk çalışmayı Ali b. Ebi Talib'in başlattığı, öğrencisi Ebu'l-Esved'in ise bunu devam ettirdiği görüşünü savunur. Bkz. Abdül'âl Salim Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde fi tarihî'n-nahvi'l-'Arabî*, Beyrut 1413/1993, s. 29-32.

22 Muhammed İbn Sellâm el-Cümeihî, *Tabakât fihûlî's-şu'arâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Şakir, 1974, s. 12 vd.; Zübeydî, *Tabakât*, s. 21 vd.

Dil çalışmalarını ilk başlatanlar ya da bu görevi Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye veren yöneticilerle ilgili çelişkili birçok rivayetin yanı sıra bu işi Ömer b. Hattâb'a kadar götüren rivayetler de mevcuttur. Asıl araştırma konumuzun dışında kaldığından burada o rivayetlerin kritiğini yaptığı uygun görmüyoruz. Söz konusu rivayetler ve bunların geniş kritiği için bkz. Avad b. Hamd el-Kûzî, *el-Mustalahü'n-nahvî; neş'etühü ve tetavvuruhü hatta evâhiri'l-karnî ş-sâlisî'l-hicrî*, Riyad 1401/1981, s. 26-30; Dayf, *Medâris*, s. 13-17; Abdül'âl, *a.g.e.*, s.11-28; Bulut, *a.g.m.*, s. 97-98; Gündüzöz, "Nahiv ve Sarf Terimleri", s. 283-300.

Ebu'l-Esved ed-Düeli ve öğrencilerinin esas çalışmalarının Kur'ân'ın yalın hattını harekeleme faaliyeti olduğundan Şevki Dayf, dil çalışmalarını da onların başlattıklarına dair rivayetleri Şiilerce uydurulmuş "mevzu rivayetler" olarak görse de (Şevki Dayf, *Medâris*, s. 16), biz onunla aynı kanaati paylaşmıyoruz. Bizce, Ebu'l-Esved ed-Düeli'ye Kur'ân'ı harekeleme görevi verilmesi, tam tersine, onun hem dil hem de kıraat alanında yetkin ve otorite olduğunu gösterir.

23 Abdülvâris, *a.g.e.*, s. 8.

24 Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 30. Ebu'l-Esved'in dildeki yetkinliği ve ilk dil faaliyetlerini başlatmasına dair ayrıca bkz. Mehmet Şirin, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009, s. 34-36.

25 Ebu'l-Esved'in Hz. Ali'den aldığı söylenen usul üzerine eklediği meseleler ve kullandığı dil terimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdül'âl, *a.g.e.*, s. 31-45; Kûzî, *Mustalah Nahvî*, s. 26-42.

Kur'ân'ı hatalı okumalardan korumak ve fasih Arapçanın düzgün konuşulmasını sağlamak amacıyla Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 68/688) ile başlatılan Mushaf'ı harekeleme (nakt) ve noktalama (i'câm) faaliyetleri, öğrencileri Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya'mer (ö.129/746) tarafından devam ettirilir, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/971) bugünkü fetha, zamme ve kesre sistemini bulmasıyla tamamlanır.²⁶ Kur'ân kıraatinde görülen hataları önlemeye dönük hicri birinci asırda başlatılan bu ilk teşebbüsler²⁷, aynı zamanda Arap dili grameri çalışmalarının da başlangıcını oluşturur. Zamanla genişleyerek devam eden dil çalışmaları hicri ikinci asrın sonlarına gelindiğinde, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıyla en yüksek seviyesine ulaşır. *el-Kitâb*'la teşekkül dönemini tamamlayan dil çalışmaları, sonraki dönemlerde sistemleşme ve gelişme sürecine girer.

1.2. Kıraatlerin Nahiv Kurallarının Tespitinde Hüccet Oluşu

Kıraatler; esasen Hz. Peygamber'e kadar uzanan ve nesilden nesile (ağızdan ağıza) aktarılan bir geleneği temsil etmektedir.²⁸ Kıraat imamlarının çoğu I. (VII) ve II. (VIII.) yüzyıllarda yaşamış, bazıları ashapla görüşmüş, Mekke, Medine, Küfe, Basra ve Şam gibi çok sayıda sahabenin yaşadığı merkezlerde bulunmuştur. Kıraatleri yazılı hale gelinceye kadar çok sayıda râvî tarafından nakledilmiştir. Bütün bu faktörler kıraatlerine olan güveni arttırmış, kıraatleri üzerinde bir tür sükûfî tevâtür/icma oluşmuştur. Bu hususu değerlendiren âlimler yedi kıraatin mütevatir olduğu kanaatine ulaşmışlardır.²⁹

Kur'ân-ı Kerim, mütevatir kıraatleriyle birlikte bütün dil otoritelerine göre, Arap dili kurallarının tespitinde hüccettir. Bu konuda kurrânın birer içtihadı gibi görülen³⁰ şaz kıraatlerle ilgili ise başlangıçta özellikle Basralı dilcilerce tereddütler yaşanmış olsa da³¹ süreç içerisinde bütün kıraatlerin dilde hüccet olabileceği kabul edilmiştir.³² Kıraatin dilde hüccet olduğunu; “Kıraat, riayet edilmesi gereken bir gelenektir (sünnet)”³³ sözüyle bizzat Sîbeveyhi ifade etmiştir.

Bununla birlikte ilk dönem dilcilerinin (I-III. Asır) sahih bile olsa, Arap dili kurallarıyla uyuşmayan bazı kıraatleri “lahn” olarak değerlendirip eleştirdikleri de olmuştur. Fakat dilcilerin bu tür değerlendirmelerini, dilde fasih ile efsah arasındaki bir tercih olarak görmek daha isabetlidir.³⁴ Zira İbnu'l-Cezerî'nin de beyan ettiği gibi Kıraat âlimlerine göre bir kıraatin

26 Ali Bulut, “Ebû Ubejde'nin Mecazü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler”, *NÜSHA: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, c. 4 (15), s. 64.

27 İbn Sellâm'dan itibaren İbn Kuteybe, Müberred, Ebu't-Tayyib el-Lugavî ve Ebû Saîd es-Sîrâfî gibi tabakât ve dil âlimleri Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin nahiv ilminin kurucusu olduğunu kabul ederler. Bkz. Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, s. 32; Tantâvî, *a.g.e.*, s. 29.

28 İbn Mücahit, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraât*, thk. Şevki Dayf, Kahire 1972, s. 49-52.

29 Abdülhamit Birişik, “Kıraat”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 429.

30 Muhammed Semir Necib el-Lebedi, *Esri'l-Kur'ân ve'l-kıraat fi'n-nahvi'l-Arabi*, Ürdün 2011, s. 321.

31 Ahmed Mustafa Mahmud Akl, *en-Nahv ve'd-delâle fi'l-kirâati'l-Kur'âniyye'l-aşer*, Yüksek Lisans Tezi, Camiatü'l-Ezher: Gazze, Edebiyat ve Beşerî Bilimler fakültesi; Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü 1436/2015, s. 7-9; Muhammed Han, *Usûlü'l-nahvi'l-Arabi*, Cezair: Biskra 2012.

32 Suyûtî, *el-İktirah fi ilmi usuli'n-nahv*, nşr. Abdülhakim Atıyye, Dari'l-Beyrûtî 1427/2006, s. 39.

33 Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kumbur Sîbeveyhi, *el-Kitâb: Kitâbü Sibeveyhi*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1408/1988, c. I, s. 148.

34 Ahmed Mustafa, *Nahiv ve Kıraat*, s.11 vd.

Arap dili kurallarına uygunluğu ihtimalle de olsa yeterlidir. Bu hususta efsah olması aranmaz.³⁵ Sonuçta Kur’ân okuyuşlarından hareketle birçok dil kuralının belirlendiği bir gerçektir.³⁶

1.3. Kıraatin Sahihliği İçin Arap Dili Kurallarına Uygunluğunun Şart Koşulması

Özellikle tabiin dönemiyle birlikte İslam toplumunun etnik ve kültürel açıdan genişlemesi, senedi Hz. Peygamber’e kadar ulaşmayan birtakım kıraat okumalarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hatta bu okumalar o denli yayılmıştır ki uydurma kıraatler bile baş göstermeye başlamıştır.³⁷ Bu olumsuz gelişmeler üzerine kıraat âlimleri, mevcut kıraatleri senet ve metin yönünden tenkide tabi tutarak sahih kıraatlerin tespitinde belli bazı şartlar belirlemişlerdir. Buna göre bir kıraatin sahih kabul edilebilmesi için; 1) Muttasıl ve güvenilir bir senetle Hz. Peygamber’e ulaşmalı, 2) Hz. Osman’ın çoğaltıp merkezlere gönderdiği Mushaflardan birine takdiren de olsa uymalı, 3) Yine bir vecihle de olsa Arap dili kullanımlarına uygun düşmelidir.³⁸

Senet ve metin (resm-i Osmanîye uygunluk) yönünden sıhhat şartlarını taşıyan bir kıraatin Arap dili kurallarına uygunluğu, disiplin içerisinde tartışılmış olsa da böyle bir şartın ileri sürülmüş olması bile kıraat-Arap dili ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.³⁹ İbnu’l-Cezerî de, yetişkinlik döneminde kaleme aldığı *en-Neşr*’inde kıraatlerle ilgili olarak “mütevâtir” terimi yerine “sahih” kavramını kullanmış, selefleri Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö. 430/1098), Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1043), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Ebû Şâme (ö. 665/1266) gibi⁴⁰ o da bir vecihle de olsa kıraatin dil kurallarına uygun düşmesini önemseyerek bu şartı taşımayan bir kıraat veçhini, yedi kıraat içinde bile olsa şaz, zayıf ve batıl kabul etmiştir.⁴¹

Bununla beraber kıraatte asıl olan Hz. Peygamber’e (s.a.v.) kadar uzanan bir senedin bulunmasıdır. Bu şartı taşımayan bir kıraat, dilde karşılığı bulunsa bile, kıraat olarak dikkate alınmaz. Çünkü kıraat nesilden nesle takip edilen bir gelenektir; içtihat değildir. İbnu’l-Cezerî bu hususu özellikle kıraat/nahiv tartışmalarında sıklıkla dile getirir. Hatta bir yerde kıraatte özellikle geleneğe bağlılık konusunda müteahhir dilcilerin piri İbn Malik’e (ö. 672/1274) de atıf yapar.⁴² Bunun tersi ise doğrudur; yani, bir kıraat veçhi, rivayet yönünden sabitse, dilde zayıf bile görülse dikkate alınır.⁴³ Buna göre kıraat farklılıkları dil araştırmalarında esas kabul edilse bile Kıraat âlimleri nezdinde Arap dili kuralları, sahih kıraatleri eleştirmek için asla bir dayanak olarak kullanılamaz. Zira kıraat semâîdir; kıyasî değildir. Hz. Peygamber’den sahih

35 İbnu’l-Cezerî, *Neşr*, c. I, s.10.

36 Bunun için bkz. Muhammed Semir, *a.g.e.*, s. 345 vd.

37 Gânim Kaddûrî Hamed, *Rasmu’l-Mushaf; dirâse lügaviyye târihiyye*, Irak 1982, s. 646.

38 Geniş bilgi için bkz. Birişik, “Kıraat”, c. XXV, s. 429; Ebû’l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnu’l-Cezerî, *Tayyibetü’n-Neşr fi’l-kirâati’l-’aşr’*, Mısır, 1950, s. 3.

39 Kıraatlerin Arap dili gramerine uygunluğu şartlarının geniş analizi için bkz. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*, İstanbul 2016, s. 124-126.

40 Ebû’l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnu’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kirâati’l-’aşr*; (thk. Ali Muhammed ed-Debbâ’), Mısır ts.: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, c. I, s. 9.

41 *Neşr*, c. I, s. 9-13.

42 *Neşr*, c. II, s. 233.

43 Mesela bkz. *Neşr*, c. II, s. 401-402.

yollarla gelmiş bir kıraat hüccettir, âyettir; reddedilemez ya da inkâr edilemez.⁴⁴ Bu sebeple Ebû Amr ed-Dânî (ö.444/1053) der ki: “Kıraat âlimleri Kur’ân kıraatlerinde hiçbir zaman Arap dilindeki en yaygın kelimenin ya da en standart (kıyasî) kullanımın peşine düşmezler. Bilakis onlar en sağlam rivayeti araştırırlar. Buna göre kıraat sahih olursa, ne standart Arap dili kuralı ne de yaygın sözcük ileri sürülerek reddedilebilir. Çünkü kıraat, kabul edilip bağlı kalınması gereken, öteden beri takip edilen bir geleneği temsil eder.”⁴⁵ Bu noktada Kıraat âlimleri, yöntem olarak kıyas ile semanın (rivayet) çatışması halinde, semanın tercih edilmesi gerektiğini açıkça dile getiren dilcilerle⁴⁶ hemfikirdirler.

2. İbnu'l-Cezerî'nin Dilciliği

Bu bölümde İbnu'l-Cezerî'nin, günümüze ulaşmasa bile kaynaklarda atfı yapılan Arap dili ve edebiyatına dair çalışmalarının tespitiyle birlikte hâssaten *en-Neşr*'indeki kıraat vecihleriyle ilgili dilsel tahlilleri üzerinden onun dilciliği incelenip değerlendirilecektir.⁴⁷

Dil ve kıraat ilimleri, geçen bölümlerden de anlaşılacağı üzere, interdisipliner alanlardır. İbnu'l-Cezerî'nin bazı usul ve ferş ilkelerini temellendirirken, sıklıkla dilcilerin de görüşlerine değinmesi⁴⁸ esasen kıraat ile nahiv disiplinlerinin bu iççeliğinin bir göstergesidir. Buna göre; “Her Kıraat âlimi, aynı zamanda bir dilcidir.” denirse yanlış olmaz. Zira kıraat ihtilafları büyük ölçüde dil/lehçe ihtilaflarına dayanmaktadır.⁴⁹ Fakat “Her dilci, aynı zamanda Kıraat âlimidir.” demek, aynı ölçüde doğru değildir. Nitekim bazı kıraat vecihleri konusunda dilciler ile Kıraat âlimleri arasında ciddi polemikler yaşanmış olması bundandır.⁵⁰ Zira Kıraat âlimleri, sahih kıraat söz konusu olunca birçok dil meselesini farklı yorumlayabilmektedirler. *en-Neşr*'de “kıraatçiler” ve “nahivciler” kavramlarını iki farklı grubu ifade etmek üzere sıklıkla kullanan İbnu'l-Cezerî de bazen bu iki grubun dil yorumlarındaki ittifaklarına, ama çok kere de ihtilaflarına dikkati çeker.⁵¹ Kıraat vecihleri temellendirirken özellikle dilcilerin konuyla ilgili ihtilaflarından yararlanır.

İbnu'l-Cezerî'nin dilciliğini birkaç başlık altında ele almak, konunun sistematiği bakımından isabetli olacaktır.

44 *Neşr*, c. I, s. 51 vd.

45 Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *Câmiü'l-beyân fi'l-kıraati's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Mahmud Saduk el-Cezairî, Beyrut 2005, s. 396; İbnu'l-Cezerî, *Neşr*, c. I, s. 10-11.

46 İbn Cinnî, *Hasâis*, c.I, s. 118, 125.

47 İbnu'l-Cezerî'nin dilciliği konusunda Fuad Ahmed es-Seyyid tarafından İbnu'l-Cezerî'nin özellikle *en-Neşr*'indeki Arap dili ve gramerine dair meseleleri ele alan “*Min kadâya'l-lüğa ve'n-nahv fi kitabi'n-Neşr li İbni'l-Cezerî*” başlığıyla küçük hacimde bir kitap kaleme alınmıştır. (Kahire: Darü't-tibaati'l-Muhammediyye 1989, sayfa sayısı: 92) Baskısı bitmiş olduğu anlaşılan bu kitaba ulaşılamamıştır.

48 *Neşr*, c. II, s. 150.

49 Bu konuda bkz. İsmail Durmuş, “Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kıraatler”, *Kur'an Ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kıraat ve Problemleri)*, İstanbul 2002, s. 437-450.

50 Örnek olarak bkz. Ekrem Ali Hamdân, “Kütübü'l-ihcâc ve's-sırâ' beyne'k-kurrâi ve'n-nühât”, *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslamiyye*, c. XIV, sy.: 2, Haziran 2006, s. 89-119.

51 Dilcilerle kıraat âlimlerinin ihtilaflarına örnek olarak bkz. *Neşr*, c. II, s. 126.

2.1. İbnu'l-Cezerî'nin Arap Dilindeki Yetkinliği

25 Ramazan 751'de (26 Kasım 1350) Şam'da dünyaya gelen İbnu'l-Cezerî, hadisciliği ve kıraatçiliğiyle bilirse de onun zirvesini temsil ettiği alan hiç şüphesiz kıraat ilmidir. Şam, Mısır ve Medine gibi beldelerde muhtelif hocalardan tekrar tekrar okuyarak kıraat bilgisini pekiştirmiş, sadece kıraat okuduğu hocalarının sayısı kırkı geçmiştir.⁵² Hocalık döneminde de okuttuğu dersler arasında kıraat hep ön planda olmuş, birkaç günlüğüne bulunduğu yerlerde bile etrafında, kıraatte kendisinden istifade etmek isteyen kalabalıklar oluşmuş, uzun yolculukları dahi ondan yararlanmak için değerlendirilmiştir.⁵³

Şam'da başladığı kıraat derslerini değişik bölge ve şehirlerde sürdüren İbnu'l-Cezerî Yıldırım Bayezid'den (ö. 1403) de büyük ilgi görmüş, Bursa'da yüksek maaşla talebe yetiştirmesi sağlanmıştır. En önemli çalışması olan *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*'ını da burada yazmıştır.

Yıldırım Bayezid'le birlikte katıldığı Ankara Savaşı'nda esir düşen İbnu'l-Cezerî'ye Timur (ö. 807/1405) huzuruna davet ederek kendisine izzet ikramda bulunmuştur. Yanında Mâverâünnehir'e götürdüğü İbnu'l-Cezerî, orada sırasıyla Semerkant, Buhara, Herat, Yezd, İsfahan, Şiraz gibi şehirleri ziyaret edip özellikle kıraat dersleri okutmuştur. 5 Rebûlevvel 833'te (2 Aralık 1429) Şiraz'da vefat ettiği tarihe kadar ziyaret ettiği ve uğradığı hemen her yerde kıraat dersleri vermeyi sürdürmüştür.

İlmî mesaisi içinde hadisin de önemli bir yeri bulunan İbnu'l-Cezerî gençlik yıllarında ciddi şekilde hadis tahsili yapmıştır. Yetişkinlik döneminde de gittiği yerlerde hadis dersleri vermiştir. *Sahîh-i Buhârî*'yi ve kendi eseri olan *Şerhu'l-Mesâbih*'i, ayrıca Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'nin *el-Müsned*'lerini okutmuştur.

Özellikle hadis ve kıraat alanında uzmanlaşan İbnu'l-Cezerî'nin Arap dili alanında da en güçlü dil otoritelerini dahi eleştirecek kadar kendini yetiştirip özgüven kazandığı anlaşılmaktadır. Çalışmamıza esas aldığımız *en-Neşr*'ine göre gerek dil kavramları ve kaynaklarına vukufiyeti, gerekse dil meselelerini tartışarak tercihte bulunması, onun bu hususiyetinin açık göstergeleridir.

İbnu'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'inde doğrudan atıf yaptığı başlıca dil ve edebiyat kaynakları arasında Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitab*'ını (7 yerde),⁵⁴ Ebû Ali el-Farisî'nin (ö. 377/987) *el-Hucce*'sini (5 yerde),⁵⁵ İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Hasâis*'ini (2 yerde), Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihah*'ını (2 yerde), Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal*'ını (1 yerde), İbn Hişâm'ın (ö. 577/1181) *et-Tavzih*'ini (2 yerde),⁵⁶ Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *el-İ'rab*'ını (3 yerde),⁵⁷ İbn Malik'in (ö. 672/1274) *el-Kâfiye*'sini (1 yerde) ve

52 Eserlerinde biyografisine yer verdiği hocalarının toplu listesi için bkz. Muhammed Mutî' el-Hafız, *Şeyhu'l-kurrâ el-İmam İbnu'l-Cezerî*, Beyrut/Dımaşk 1416/1995, s. 11-23.

53 Geniş bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "İbnu'l-Cezerî", *DİA*, İstanbul 1999, c. XX, s. 551-557.

54 Bkz. Muhammed Mahmud Ahmed eş-Şankîti, *Menhecü İbni'l-Cezeri fi kitabihî en-Neşr meâ tahkiki kısmi'l-usûl*, Doktora Tezi, Muhammed b. Suud Üniversitesi Usulüddin Fakültesi, Riyad 1421h., s. 297.

55 Şankîti, *a.g.t.*, s. 293.

56 İbnu'l-Cezerî, *Neşr*, c. II, s. 234, 324.

57 Şankîti, *a.g.t.*, s. 291-292. Alıntılar için bkz. İbnu'l-Cezerî, *Neşr*, c. II, s. 210, 286, 287.

Şerhu'l-Kâfiye'sini (1 yerde),⁵⁸ Ebû Hayyan el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-İrtişâf*'ını (5 yerde)⁵⁹ zikredebiliriz.⁶⁰

İbnu'l-Cezerî'nin gerek teyit ve gerekse tenkit için görüşlerine yer verdiği otorite dilciler listesi de hayli kabarıktır. Bunlar içerisinde sadece dilciliğiyle ünlü olanlardan en çok zikri geçenlere örnek vermek gerekirse, Sîbeveyhi (39 yerde), İbn Faris (22 yerde), Ebû Hayyan (22 yerde), Cevherî (20 yerde), Ferrâ (10 yerde), Zemahşerî (8 yerde) vs. gibi dilcileri zikredebiliriz.

İbnu'l-Cezerî'nin Arap dili gramerinde yetkin olduğu anlaşılrsa da Arap dilini kimlerden ve nerede okuduğu hakkında biyografi kaynaklarında net bir bilgi yoktur. Muhtemeldir ki kıraate yoğunlaşmadan önce gençlik yıllarında Şam ve Mısır'da birçok ilmi tahsil ederken Arap dili gramerini de tahsil etmiştir. Kendisinin bizzat zikrettiği hocaları arasında nahiv ilmiyle ünlü Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbas en-Nahvî (ö. 776/1375) vardır. *en-Neşr*'de, Mısır'da nahiv okuyan ve daha sonra Şam'a intikal ederek Emevî camiinde dersler veren bu hocasından İbn Baziş'in (ö. 528/1133) *el-İkna*'ını okuduğunu belirtir. Yine bu bağlamda özellikle fıkıh dersleri aldığı Abdurrahim b. Hasan el-İsnevî en-Nahvî'yi (ö. 772), Mısır ziyareti sırasında belagat dersleri aldığı Abdullah b. Sa'd el-Kazvinî'yi (ö. 780) de zikretmek gerekir.

Kıraat âlimlerinin çoğu aynı zamanda dil bilimlerinde de otorite olduğundan kıraat dersleri aldığı hocalarının hiç değilse bir kısmından, kıraat derslerinin yanı sıra nahiv dersleri aldığı da düşünülebilir.

İbnu'l-Cezerî Arap dili alanında otorite dilcileri eleştirecek kadar özgüven sahibiydi. Bu özgüvenle *en-Neşr*'inde Sîbeveyhi'den Zemahşerî ve Ebû Hayyan'a kadar bazı görüşleri nedeniyle adeta eleştirmede dil otoritesi yoktur. İbnu'l-Cezerî'nin Arap dilindeki yüksek özgüven sahibi olduğu gerçeğini somut bir örnekle pekiştirebiliriz. Mesela, "istiâze" bahsinde, dildeki kelime yapılarının manaya delaletini dikkate alan İbnu'l-Cezerî, "isti'âze"yi yorumlarken, Ebû Ümâme'nin tefsirinden istifadeyle istif'âl yapısının sağladığı mana değişikliğini dikkate almış, buradan hareketle "este'îzu" ile "e'üzü" arasındaki ince farka işaret ederek, bu iki fiil farklı yapısına aynı anlamı veren ünlü sözlük bilimcisi Cevherî'ye itiraz etmiştir. Ona göre "este'îzu", sığınma talebinde bulunmak manasına gelirken, "e'üzü" sığınmak anlamını ifade eder ki bu ikisi aynı şey değildir.⁶¹ Yine bu özgüveninin bir tezahürü olarak, فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (Nahl 16/98) âyetindeki gibi cümlelerde إِذَا edatının "intiha" değil "ibtida" ifade ettiğini belirtir, buna göre âyete "Okumaya başlarken... Allah'a sığın" anlamı verir.⁶²

İbnu'l-Cezerî'nin dildeki yetkinliğini gösteren en önemli hususlardan biri de dil meselelerinde mukallit değil müçtehit gibi davranmasıdır. Binaenaleyh, bir kıraat veçhini Arap dili grameri yönünden hatalı gören Kıraat âlimlerini eleştirebildiği gibi,⁶³ Sîbeveyhi, İbn Mâlik, Ahfeş,

58 *Neşr*, c. II, s. 233.

59 Şankîfî, *a.g.t.*, s. 291.

60 Geniş bilgi için bkz. Şankîfî, *a.g.t.*, s. 291-298.

61 *Neşr*, c. I, s. 246 vd.

62 *Neşr*, c. I, s. 256.

63 Örneğin Ebû Amr ed-Danî'nin (ألم نخلفكم) ifadesinde kâf'ın her çeşit izharına yönelik hata eleştirisine (Bkz. *Neşr*, c. II, s. 20), yine kıraatte bazen ihfa ile revmin aynı anlamda kullanmasına itiraz eder (Bkz. *Neşr*, c. II, s. 125)

Zeccâc (ö. 311/923), Zemaşerî, Ebû Hayyan gibi en otorite dilcilerin bile kıraatlere dair yorum ve tenkitlerine itiraz edebilmiştir.⁶⁴ Meselâ, dilde itbâ usulüyle irap harekesinin yutulabileceğini savunan İbnu'l-Cezerî, bu konuda karşı görüş belirten Zeccâc ve Zemaşerî'ye itiraz eder.⁶⁵

İbnu'l-Cezerî'nin bazı dil meselelerini bütün boyutlarıyla tartışması ve kıraat vecihlerini dil bilgisine dayanarak temellendirebilmesi de onun dildeki yetkinliğinin bir kanıtıdır. Bunun için Arap dilinde ۴ edatının 6 farklı şekilde kullanılmasını îzâhı ve buna bağlı olarak bazı kıraatleri temellendirmesine bakmak yeterlidir.⁶⁶ Yine mütekellim yâ'sının isim, fiil ve harfe muzaf oluşunu bütün ayrıntılarıyla anlatması,⁶⁷ muzaf ile muzaf ileyhin arasının herhalde ayrılacağı hususunu ispat edebilmek için konuyu birkaç sayfayı bulacak şekilde detaylandırması da onun dildeki birikim ve yetkinliğini gösteren hususlardandır.⁶⁸

2.2. Arap Dili Gramerine Dair Eserleri

İbnu'l-Cezerî'nin nicelik ve nitelik yönünden telif ettiği eserlerinden onun velut bir müellif olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed Mu'tî' el-Hâfız, İbnu'l-Cezerî'nin çalışmalarına dair 87 eseri ihtiva eden bir liste verirken, Ali Osman Yüksel'in düzenlediği listede kitap ve risâle olarak bu sayı 100'ü bulmuştur.⁶⁹ Genellikle kıraat ve hadis ilmine dair olan eserleri arasında nahiv ilmine dair, kendisine nahvî sıfatını hak ettirecek⁷⁰ *el-Cevhere fi'n-nahv* (manzum) isimli bir eser nispet edilir.⁷¹ Bunun dışında Arap dili ve edebiyatıyla ilgili olarak; *Hâşiye ale'l-îzâh fi'l-meânî ve'l-beyân*,⁷² *Tabakâtü 'ş-şu'arâ* (nşr. Bergstraesser, Kahire 1352), *Tabakâtü'n-nühât ve yazı sanatı ve usulüne dair el-İsâbe fi levâzimi'l-kitâbe* (Berlin Staatsbibliothek, nr. 6) adlı eserleri dikkati çekmektedir.⁷³ Yine *Mukaddime fi mehârici'l-hurûf* isimli eseri de kıraat ve dilin ortak konusu olan ses bilimi hakkında olduğundan dille ilgili bir eser olarak değerlendirilebilir. Doğrudan nahiv ve nahivcilerle ilgili eserleri sadece biyografi kaynaklarında geçmekte olup günümüze ulaşmadıkları anlaşılmaktadır.

Bunlar dışında Türkiye Yazma Eserler Kataloğunda kendisine *Hâşiye alâ Şerhi'l-İsâm alâ risâleti'l-İstiâre*⁷⁴ adıyla belagete dair bir eser daha nispet edilmektedir. Ancak haşiye, 873'te (1468) dünyaya gelen Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni'nin (ö. 945/1538) *Şerhu Risâleti'l-isti'âre* adıyla Ebu'l-Kâsım el-Leysi es-Semerkindî'nin *Risâletü'l-*

64 Dilcilerin bazı Kur'ân âyetlerine yönelik dilsel yorumlarına getirdiği eleştirileri için bkz. *Neşr*, c. II, s. 159-160, 233-234.) Ayrıca diğer eleştirileri için bkz. *Neşr*, c. II, s. 244 (Sibeveyhi), 213, 243 (Müberred), 210, 298-299 (Zeccac ve Zemaşerî), 294-295 (Ebû Ali el-Farisi). Ayrıca bkz. *Neşr*, c. II, s. 299-300.

65 *Neşr*, c. II, s. 210.

66 *Neşr*, c. II, s. 160-161.

67 *Neşr*, c. II, s. 161-162.

68 *Neşr*, c. II, s. 265.

69 Ali Osman Yüksel, *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 200-238.

70 Yüksel, *a.g.e.*, s. 235.

71 Ayrıca bkz. Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, s. 261.

72 Hacı Halife, *a.g.e.*, c. I, s. 211; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. II, s. 188.

73 Yüksel, *a.g.e.*, s. 236.

74 Süleymaniye ktp. Nuruosmaniye böl. 004474-02. (vr. 17-42).

isti'âre'si (er-Risâletü's-Semerqandiyye) üzerine yazdığı bir şerh ile ilgili olup hicri 833'de vefat eden İbnu'l-Cezerî'nin böyle bir şerhe hâşiye yazması tarihsel olarak mümkün değildir. Bununla ilgili olarak sadece “Son dönem alimlerinin en iyilerinden Muhammed eş-Şirânşî el-Cezerî'ye nispet edilen hâşiye-yi şerife ... tamamlandı” ifadesinin geçtiği ferağ kaydı söz konusudur.⁷⁵

İbnu'l-Cezerî'ye *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzi'l-Hulâsa* adıyla İbn Malik'in Arap dili gramerine dair ünlü *Elfiyesi* üzerine yazdığı bir de şerh nispet edilmektedir ki yapılan detaylı araştırmalar, söz konusu şerhin kaynaklarda *Elfiye* üzerine şerh yazdığı belirtilen bir başka İbnu'l-Cezerî'ye (ö. 711/1311) ait olabileceğini ortaya koymuştur. Konuyu tarihi kaynaklarından araştırmak yerine muhakkikinin verdiği bilgiyle yetinen son dönem bazı monografi ya da biyografi yazarları da bu eseri ünlü kıraat bilgini İbnu'l-Cezerî'ye nispet etmiştir.⁷⁶

İbnu'l-Cezerî'nin *en-Neşr* üzerine tahkik çalışması yapan Ahmed Mahmud eş-Şankîti, *Kâşifü'l-hasâsa* adlı eserin İbnu'l-Cezerî'ye ait olamayacağını birkaç noktadan ortaya koymuştur. Buna göre, her şeyden önce İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehavî (ö. 902/1497) ve Bikaî (ö. 885/1480) gibi ilk biyografi kaynakları İbnu'l-Cezerî'ye böyle bir eser nispet etmemişlerdir. İkinci olarak muhakkikin bildirdiğine göre eser tek bir nüsha üzerinden neşredilmiş ve söz konusu nüshada eserin nispetiyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁷⁷ Sadece eserin başında müellife işaretle “Şeyhülislam Bereketullah Şemsüddin el-Hatîb el-Cezerî (r.h.) der ki...” ifadesi ile müstensihin; “Eserin yazımı, 721'in mübarek Şaban ayının son günü tamamlanmıştır.” şeklindeki ferağ kaydı yer almıştır. Bu kayıta el-Hatip lakabıyla anılan zat, tarihi kayıtlarda bu lakapla anıldığı bilinmeyen kıraat bilgini İbnu'l-Cezerî olamaz.

Yine eserde; “İbn Mu'tî'nin *Elfiye*'sini kendisine okurken hocam Allame İmam Takiyüddin en-Nusaybî dedi ki...” gibi bir ifade geçer ki hiçbir kaynakta İbnu'l-Cezerî'nin bu isimle bir hocasına işaret edilmemiştir. Ayrıca eserin müellifi, *Elfiye* türü gramerlerin ilk örneklerinden olan İbn Mu'tî'nin *Elfiye*'sini, yine İbnu'l-Cezerî'nin hocaları arasında bulunmayan Ruaynî'den okumuştur.

Ayrıca kitapta İbnu'l-Cezerî'nin bilinen yöntemine aykırı olarak bazı sahih kıraatlerin zayıf görülmesi, *el-En'âm* 6/137) âyetiyle ilgili İbn Amir'in (ö. 118/736) kıraatini, *en-Neşr* 'deki yaklaşımın aksine, dilcilerin çoğunluğu tarafından tercih edilmediğinin belirtip geçiştirilmesi vb. gibi İbnu'l-Cezerî'nin genel tavrına uymayan diğer bazı yaklaşımlar, eserin bir başkasına ait olduğunu gösteren işaretlerdendir. Eserin gerçek müellifi, hicri 711'de vefat eden, Tolunoğulları camii hatibi olan, bu yüzden el-Hatîb lakabıyla tanınan Muhammed b. Yusuf b. Abdullah el-Cezerî el-Hatib olmalıdır. Zira biyografi kaynaklarında bu şahsın İbn Malik'in *Elfiye*'sine şerh yazdığı, ayrıca Takiyüddin en-Nusaybî isimli bir hocasının bulunduğu ve Cizreli Hatip lakabıyla ünlendiği bilgileri yer almaktadır.⁷⁸

75 a.g.y., vr. 42/a.

76 Örnek olarak bkz. Mu'tî el-Hafız, *İbnu'l-Cezerî*, s. 30; Altıkulaç, “İbnu'l-Cezerî”, *DİA*, c. XX, s. 557.

77 Şemsüddin Ebulhayr Muhammed b. Hatib İbnu'l-Cezerî, *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzi'l-hulâsa*, thk. Mustafa Ahmed Nemmas, Kahire 1403/1983, naşirin önsözü (İ)

78 Şankîti, a.g.t., s. 76-82.

Bizim kanaatimizce de bu eser Muhammed b. Yusuf el-Cezerî'ye (ö. 711/1296) ait olmalıdır. Zira biyografi kaynaklarında onun "Hatib" lakabına dikkat çekildiği gibi İbn Malik'in *Elfiye*'sini şerh yazdığı da belirtilir.⁷⁹ Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'unda, bu şahsın ismini, sehven Muhammed b. Muhammed el-Cezerî olarak verirken, vefat tarihini (711h.) doğru kaydetmiştir.⁸⁰

2.3. Sahih Kıraatleri Dilsel Kullanımlarla Temellendirmesi

Kıraat bilginlerine göre kıraatte esas olan, kıraatin sıhhat şartlarını taşıması, özellikle naklen sübut bulmasıdır. Bu şartları taşıyan bir kıraat hem dilde hüccettir hem de yaygın olmasa bile fasih Arapçanın nadir kullanımlarıyla muhakkak uyumludur. Bunun tersi ise söz konusu olamaz; yani dilde caiz olan her şey kıraatte de caiz olmaz. Zira kıraat, daha önce de işaret edildiği gibi nesilden nesile tevarüs ettirilen bir gelenektir.

Sahih kıraatlerin dil bakımından temellendirilmesi, özellikle otorite kıraat bilginlerinin başvurduğu bir tercih meselesidir. Bu amaçla telif edilen eserler, kıraatlerin mana ve dil bilgisi kurallarına uygunluğunu îzâh ederek doğabilecek tereddütleri izale etmek ya da herhangi bir kıraat hakkında ileri sürülen iddialara cevap vermek için kaleme alınmıştır. Yoksa kıraat bilginlerinin kıraatleri mana ve dil kuralları bakımından temellendirmeleri, kıraatleri dil bilgisi kurallarına uydurma çabaları olarak görülemeyeceği gibi kıraatlerin icthâdî olduğunun kanıtları olarak da değerlendirilemez.⁸¹

Bazı dilciler ve hatta Kıraat âlimleri, öteden beri bazı kıraat vecihlerini, zayıf ve hatalı olduklarını ileri sürerek eleştiri konusu yapmışlardır. Bu tür eleştiriler karşısında sahabe döneminden başlamak üzere söz konusu kıraatlerin de Arap dili ve edebiyatında yeri bulunduğunu gösteren bilimsel çabalar ortaya konmuş, zamanla bu çabalar genişletilerek konuyla ilgili hacimli eserler vücuda getirilmiştir. Genellikle dilciler tarafından kaleme alınan bu tür teliflerin temel hedefi, biraz evvel de işaret edildiği üzere, Kur'an kıraatleri üzerinden Kur'an'a yönelik ithamları bertaraf etmenin yanı sıra eleştiri konusu yapılan bazı kıraatleri de Arap dili ve edebiyatı yönünden îzâh etmek, en azından onun da fasih bir lehçe olduğunu ispatlamaktır. Ebû Zür'a'nın (ö. 281/894), *Hüccetü'l-kirâât*'i, İbn Haleveyh'in (ö. 370/955) *el-Hucce li'l-kirâati's-seb'a*'sı, Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*'sı ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045), *el-Keşf an vücûhi'l-kıraati's-seb'a ve ilelihâ ve hucecihâ*'sı bu konuda yazılanların en önemlileridir.⁸²

79 Örnek olarak bkz. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, thk. Ahmed Arnavut-Türki Mustafa, Beyrut 1420/2000, V, 173; İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmü'in Dân, Hindistan: Haydarabad, 1392/1972, IV, 54; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lügaviyyin ven-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Lübnan, ts. c. I, s. 278.

80 Hacı Halife, *Keşfü'z-zünûn*, c. I, s. 152.

81 Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Çetin, "Kur'an Kıraatlerine Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, Yıl: 2, sy. 3, Kış 2002, s. 87 vd.

82 Bu konuya dair geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hazim Said Haydar, Riyad 1415h. (muhakkikin önsözü, s. 1-38); Ekrem Ali Hamdan, "Kütübü'l-ihiticac ve's-sıra' beyne'l-kurra' ve'n-nühât", *Mecelletü'l-camiâti'l-İslâmiyye*, 2006, c. 14, sy. 2, s. 89-119. *Şerhu'l-Hidâye*'nin muhakkiki bu alanda yazılmış 70 esere önsözünde işaret etmiştir.

Kaynaklarda İbnu'l-Cezerî'ye de *et-Tevcihât fi kırââtî'l-aşr* adıyla kıraat vecihlerinin temellendirilmesine dair olduğu izlenimi veren bir eser nispet edilmektedir.⁸³ Fakat bunun, *et-Temhîd* adlı eserinin üçüncü bölümü olup esasen kıraat usulüne dair *el-Tevcihât ala usûli'l-kırâât* (Süleymaniye ktp. Kılıçalipaşa, nr. 1029/16) adlı eseriyle aynı olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

İbnu'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'ini kaleme almadaki temel hedefi kıraat vecihlerini dil ve edebiyat yönünden temellendirmek olmasa da söz konusu eserinde azımsanmayacak sayıda kıraati, özellikle de dilciler ve lügatçilerce eleştiri konusu yapılan vecihleri dilsel yönden temellendirmeye çalıştığı bir vakiadır. Ona göre sahih kıraat ihtilafları bir tezat ve tenakuz ihtilafı değil bir tenevvü ve teğayür ihtilafı oluşturabilir.⁸⁵ Bunların da dilde her halde telifleri mümkündür. Çünkü her sahih kıraat birer âyet mesabesinde olup,⁸⁶ âyetler arasında çelişki söz konusu olamaz.

İbnu'l-Cezerî'ye göre bütün kıraat ihtilafları üç ana noktada toplanmaktadır:

1. Lafız farklı olmakla birlikte manası değişmeyenler. يؤده – القدس – بحسب – الصراط – عليهم gibi lafızlar üzerindeki ihtilaflar bu cümledendir.

2. Hem lafız hem de mana farklı olmakla beraber aynı şeyde toplanması mümkün olanlar. يَكْذِبُونَ – يَكْذِبُونَ – نَشْرُهَا – نَشْرُهَا – مَالِك – مَالِك gibi lafızlar üzerindeki ihtilaflar bu cümledendir.

3. Lafız ve mana yönünden bir şeyde toplanması mümkün olmamakla beraber çelişkiyi ortadan kaldıracak biçimde bir başka yönden birleşmesi mümkün olanlar. لِتَرْوُلَ – لِتَرْوُلَ İbrahim 14/46), (مَا فَتَنُوا – مَا فَتَنُوا Nahl 16/10), (لَقَدْ عَلِمْتُ – لَقَدْ عَلِمْتُ İsra 17/102) ihtilafları böyledir.

Kıraat ihtilaflarıyla ilgili bu genel çerçeveyi çizen İbnu'l-Cezerî, *en-Neşr*'inde bütün kıraat ihtilaflarını dil ve mana yönünden temellendirme cihetine gitmemiştir. Bilakis usûl ve fers kısımlarında olmak üzere toplam 56 kadar kıraat veçhini îzâh etmeye çalışmıştır. Ancak hemen belirtelim ki İbnu'l-Cezerî'nin dil ve mana yönünden temellendirmeye çalıştığı bu kıraatlerin, sadece dilcilerin eleştirilerine konu olan kıraatlerden ibaret olmadığı da bilinmelidir.

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat ihtilaflarını temellendirirken elbette tek dayanağı Arap dili grameri değildir. Bunun yanı sıra tefsir, kıraat, hadis, belagat, lügat, bağlam gibi disiplinler ve faktörlerden de yararlanmıştır. Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde örnekleme yöntemiyle özellikle Arap dili bilimleri (nahiv, sarf, belagat, lügat vs.) çerçevesinde İbnu'l-Cezerî'nin bazı kıraat ihtilaflarını temellendirme usûlü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İbnu'l-Cezerî *en-Neşr* adlı eserinde alanında yetkin birçok dil âliminden istifade etmiştir. Dilsel yorumlarında, her zaman görüşlerine katılmasa da özellikle Sîbeveyhi'nin görüşlerinden sıklıkla yararlandığı ve onun dil îzâhlarını önemseydiği dikkat çekmektedir.⁸⁷

83 İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, c. II, s. 187; Muhammed Mu'tî el-Hafız, *el-İmam Şemsüddin İbnu'l-Cezerî: Fihrisü müellefâtihî ve men terceme lehü*, Dubai: Matbuatu merkezi Cumati'l-Mâcîd li's-sekafeti ve't-türas 1414/1994, s. 17.

84 Yüksel, *a.g.e.*, s. 220.

85 *Neşr*, c. I, s. 49.

86 *Neşr*, c. I, s. 52.

87 Örnek olarak bkz. *Neşr*, c. II, s. 13-98, 34-35, 87, 98, 125 vs.

3. İbnu'l-Cezerî'nin Kıraat İhtilaflarına Dair Dilsel Yorumları

Kıraat ihtilaflarında iki temel başlık söz konusudur; usûl ve ferşî'l-hurûf. Usulden maksat her kıraat imamının ve râvîlerinin diğerleri ile ittifak veya ihtilâf ettikleri telâffuz keyfiyetine dâir konular olup tecvit kuralları ve lehçe farklılıkları bu başlık altında incelenirken, kelime yapılarındaki değişiklikler buraya dâhil edilmez. Diğer ise ferşî'l-hurûftur ki bundan maksat da kelimelerdeki yapı, hareke veya harf değişiklikleri ile cümle unsurları arasındaki takdim ve tehirlerden oluşan farklılıklardır.

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat ihtilaflarına dair dil yorumlarını usul ve furû (mesâil) bakımından değerlendirmek isabetli olacaktır. Bunlardan usul derken kastedilen, sema ve kıyas gibi ihticac usulüdür. Furû ile kastedilen ise kıraat farklılıklarının muteber dil kurallarıyla temellendirilmesidir.

3.1. İbnu'l-Cezerî'nin İhticâc Usulü

Elimizde İbnu'l-Cezerî'nin nahiv usulüne dair bir eseri mevcut olmadığından onun ihticac usulünü *en-Neşr*'indeki bazı kıraat vecihlerine getirdiği izâhları ve girdiği tartışmalardan tespit etmeğe çalışacağız.

en-Neşr'inde bir yöntem olarak kişisel yorum ve tercihlerini genellikle “Kültü (Ben derim ki)” ifadesiyle dile getiren İbnu'l-Cezerî, Arap dili gramerinde yeterli olduğunu bu ilme dair kavramları ve bilgileri kullanışıyla göstermektedir. Dilde bir kıraatçi olarak bazen kendine mahsus tabirler kullandığı olsa da⁸⁸ genellikle dilcilerin kavramlarını kullanmıştır.⁸⁹

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat ihtilaflarını temellendirirken başvurduğu Arap dili gramerine dair yorumlarından, onun dilsel yorum ve tahlillerinde takip ettiği usulünü, buradan hareketle de nahiv usulünü birkaç maddede özetleyebiliriz:

3.1.1. Sema/Rivayet

Arap dili grameri kurallarının tespitinde sema (rivayet, gelenek) esastır. Semaya dayalı olarak standart dil kuralları (mekâyis) belirlenir. Buradan kıyasa gidilir. İbnu'l-Cezerî de bazı yorumlarında bu esası geniş ölçüde kullanmıştır. Resm-i Osmanîyeye uygunluk ve muttasıl senet şartlarını taşıyan bir kıraati bir vecihle de olsa Arap dili kullanımını bakımından teyit etmek için sema usulüne sıklıkla başvurmuştur.

Arap dili gramerinde sema denince akla rivayet gelir. Ancak Kur'ân ve hadis dışında bir rivayet dikkate alınabilmesi için onun fesahatini yitirmemiş Arap kabileleri ve fasih ediplerin şiir ve nesirlerinde dilin kullanımıyla ilgili olması şartı aranır. Buna göre İbnu'l-Cezerî'nin sema kaynaklarını Kur'ân, Hadis ve Arap Dili (Şiir ve Nesir) diye üç kısımda incelemek isabetli olacaktır.

88 Örneğin ism-i taşığir yerine ism-i tahkir kavramını kullanır bkz. *Neşr*, c. II, s. 274.

89 Bazı nahiv kavramlarına yaptığı atıfları için bkz. *Neşr*, c. I, s. 230-231, 236, 271; c. II, s. 36, 58, 62-63, 150-160, 286, 356 vs.

3.1.1.1. Kur'ân

Burada Kur'ân derken kastedilen, özellikle Kıraat âlimleri tarafından Kur'an kabul edilen sahih kıraatlerdir. Kur'ân'ın Arap dili gramerinin tespitinden birinci derecede kaynak olduğu dilciler nezdinde tartışmasızdır. Ancak kıraat vecihlerine aynı şekilde yaklaşılmamıştır. Özellikle Basralı dilciler kıraat vecihlerine ihtiyatlı yaklaşmışlar, nadiren kıraatlerle ihticac etmişlerdir. Hatta içlerinden kimi kıraat vecihlerini eleştirip tenkit edenler bile çıkmıştır. Kıraatlerin rivayet yönünü dikkate alan Kûfeliler ise bu konuda daha esnek davranarak kıraat vecihlerini tartışmasız dil yorumlarında esas kabul etmişlerdir.⁹⁰

İbnu'l-Cezerî kıraat vecihlerinin geçerlilik şartlarında senedi önceler. Ona göre senedi sahih kıraatin bizzat kendisi, dildeki geçerliliğinin kanıtıdır. Bu sebeple bir kıraat veçhinin temellendirmesinde zaman zaman diğer kıraat vecihlerinden de istifade ettiği olur. Bu konuda başta İbn Mâlik olmak üzere müteahhir dilciler de İbnu'l-Cezerî gibi düşünmektedirler.⁹¹ Mesela, En'âm sûresinin 137. âyetinin, *رُيِّنَ لَكثيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلُ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَائِهِمْ* şeklindeki İbn Amir kıraatinde, muzaf ile muzaf ileyh arası meful ile ayrılmıştır ki dilciler böyle bir uygulamaya genellikle itiraz ederler. Bu yüzden bu kıraat başta Zemahşerî olmak üzere bazı dilciler tarafından şiddetle eleştirilmiştir.⁹² Bu eleştirilere sert tepki gösteren İbnu'l-Cezerî der ki:

“Kişisel rey ve arzuyla Kur'an kıraati icra etmekten Allah'a sığınırız. Bir Müslümanın rivayet olmadan sırf Mushaf hattında gördüğü şekliyle kıraatte bulunması hiç düşünülebilir mi? Doğrusu böyle bir fasl (mastar ile faili olan muzaf ileyh arasının meful ile ayrılması) sadece şiirde değil yaygın fasih dilde de herhalde caizdir. Bu konuda delil olarak tevatür derecesinde yaygın olan bu sahih kıraat yeterlidir.”⁹³

İbnu'l-Cezerî sadece sahih kıraatlerle değil yerine göre kendi görüşünü pekiştirmek amacıyla şaz kıraatlerle de ihticac eder. Nitekim biraz evvelki kıraati, ayrıca şaz bir kıraat olan⁹⁴ *فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفتٍ وَ عُدَّةُ رُسُلِهِ* “ (İbrahim 47)” kıraatiyle de teyit etmiştir.⁹⁵

Yine, *لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* (Casiye 14) âyetinin *لِيَجْزِيَ* lafzının meçhul okunmasıyla oluşan kıraatin, Kufelilerin savunduğu gibi, mefulün bihin varlığına rağmen car ve mecrurun fâil (nâib-i fâil) kabul edilebileceğine dair bir delil olarak değerlendirir.⁹⁶

Yine *فَلْيَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا* (Zümer 10) âyetinde “عباد” kelimesinde vakıf halinde illet harfi yâ'nın üzerinde duran bir kıraat veçhine, *يَا عِبَادِ فَاتَّقُونَ* (Zümer 16) âyetindeki uygulamayla istidlal eder.⁹⁷

90 Muhammed Semir, *Eserü'l-Kur'ân ve 'l-kirâât fi'n-nahvi'l-Arabî*, Dârü'l-kütübü's-sekâfiyye 1978, s. 320; Abdülâl Salim Mekram, *Eserü'l-kirâati'l-Kur'âniyye fi'd-dirâsati'n-nahviyye*, Kuveyt 2009, s. 57.

91 Suyûtî, *İktirâh*, s. 40.

92 Muhammed Semir, *a.g.e.*, s. 321.

93 *Neşr*, c. II, s. 263.

94 Şihabüddin Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfü'l-füdalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-aşer*, thk. Enes Mühre, Lübnan, 1419/1998, s. 386.

95 *Neşr*, c. II, s. 265.

96 *Neşr*, c. II, s. 372. Başka örnekler için bkz. *Neşr*, c. II, s. 392.

97 *Neşr*, c. II, s. 141.

3.1.1.2. Hadis

Özellikle mana ile rivayet edilmesi sebebiyle dilde hadisle ihticaca mesafeli duran ilk dönem dilcilerinin aksine İbnu'l-Cezerî, bu konuda da başta İbn Malik olmak üzere onu takip eden müteahhir dilcileri izler.⁹⁸ Bu konuda Mısır ziyaretleri sırasında Mısır ekolünün etkisinde kaldığı açıktır. O yüzden bir kıraat veçhini yeri geldikçe dilsel bakımdan temellendirirken hadisle de ihticac eder.

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat vecihleri temellendirirken hadise başvurmasına bir örnek vermek gerekirse, meselâ, نِعْمًا (Bakara 2/271; Nisa 4/58) kelimesine dair kıraat ihtilaflarında نِعْمًا الْمَالُ kelimesiyle istişat eder.⁹⁹ Yine, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahih yolla, izafet terkibi şeklinde gelmiş (lafzî izafet) ism-i fâil ile mefulü arasının ayrıldığı “فهل أنتم تاركوا” hadisini, aynı şekilde lafzî izafette mastar ile mefulü arasının da ayrılabilceğine delil olarak gösterir ve bununla İbn Amir'in yukarıda işaret edilen kıraatini (En'am 6/137) temellendirir.¹⁰⁰

3.1.1.3. Arap Dili

Burada Arap dili derken kastedilen, nesir ve şiir türü edebî ürünlerdir. Arapçalarına güvenilen fasih Araplardan aktarılan söz ve kullanımlar, Arap dili kurallarının tespitinde hüccettir.¹⁰¹ İlk dönem dilcileri seçici davranarak bütün Arap kabilelerinin konuşma üslup ve sözlerini dilde hüccet kabul etmemişlerdir. Bu konuda özellikle yabancı kültürlerden etkilenmeme ve fasih Arapça selikalarını koruma gibi özellikler dikkate alınmıştır.¹⁰²

İbnu'l-Cezerî de dilsel tercihlerinde Arapların her türden lehçe ve ağızlarını esas almayı seçici davranır. Sadece fasih Arapların lehçe ve kullanımlarını esas alır. Kullanımın özellikle fasih olmasına dikkat eder. Hatta zaman zaman fasih ve efsah ayırımı yaptığı da olur.¹⁰³ Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v.); “Kur'ân'ı Arap ağızı (luhûn) ve sesiyle (asvât) okuyun.” hadisine dikkati çeker.¹⁰⁴

İbnu'l-Cezerî, bir kıraat/tecvit veçhini temellendirirken; “Araplar böyle kullanırdı.”, “Arap dilinde örneği yoktur.”, “Arap dilinde örneği vardır.”, “Arap dilinde yaygın bir kullanımdır.” vb. ifadelerle sıklıkla Arap diline atıf yapar.¹⁰⁵ Bazen atıflarında “Arap dilinde bu kullanımı vardır, yaygındır” gibi genel ifadelerle yetinmeyip “Hicazlılar”, “Ezdliler”, “Yerbulular”, “Esed kabilesi”, “Temim kabilesi” vs. gibi o kullanımın yaygın olduğu kabile ya da bölgeyi de zikreder.¹⁰⁶ Bir kıraati birden fazla yönden temellendirmişse, yeri geldikçe “ve'l-ahsen (en

98 Dilde hadisle ihticac konusunda bkz. Suyûtî, *İktirah*, s. 43-46.

99 *Neşr*, c. II, s. 236.

100 *Neşr*, c. II, s. 265. Başka örnekler için bkz. *Neşr*, c. II, s. 345-346.

101 Suyûtî, *İktirah*, s. 55.

102 Suyûtî, *İktirah*, s. 47 vd.

103 Örnek olarak bazı kelimelerdeki hazifleri Arap dilinin efsah/daha fasih kullanımıyla temellendirmesi hakkında bkz. *Neşr*, c. II, s. 138. Fasih kavramı için bkz. *Neşr*, c. II, s. 265.

104 *Neşr*, c. II, s. 30-31.

105 Örnek olarak bkz. *Neşr*, c. II, s. 25, 30, 87, 98, 135, 136, 236, 299.

106 *Neşr*, c. II, s. 210 (Ezd Şenü); c. II, s. 299 (Beni Yerbû'); s. 243, (Esed ve Temim).

iyisi)” ifadesiyle, dil yönünden daha tutarlı/geçerli olanını tercih ettiği de olur.¹⁰⁷

İbnu'l-Cezerî'ye göre Arap dilinde sabit bir kullanımla desteklenen bir kıraate dilcilerin kıyasî içtihatlarıyla itiraz edilemez. Bu yüzden mesela Arap dilindeki kullanımlarını örnek göstererek itbâ' usulüyle irap harekesinin yutulabileceğini savunur ve buna karşı çıkan Zeccâc ve Zemahşerî'nin görüşlerine itibar edilmeyeceğini belirtir.¹⁰⁸

İbnu'l-Cezerî, yine hâ-i sekte'ye dair kuralları¹⁰⁹ ve bazı işbâ' uygulamalarını¹¹⁰ da Araplardaki yaygın kullanımlarla temellendirmiştir.

3.1.1.3.1. Nesir

Eski Arap edebiyatının baskın türü, kuşkusuz şiirdir. Bu yüzden dil kurallarının tespiti ve garip kelimelerin izâhında genellikle şiirle ihticac edilir. Bununla beraber atasözleri, özdeyişler ve özlü cümleler gibi bazı nesir türlerinden de istifade edildiği görülür.

İbnu'l-Cezerî de zaman zaman kimi kıraatleri temellendirmek için Arap nesrinden istifade eder. Buna örnek vermek gerekirse, mesela, “رَيْنَ لَكَيْبٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءُ هُمْ.” (Enam 6/137) âyetiyle ilgili muzaf ile muzaf ileyhin arasının mef'ul ile ayrıldığı İbn Amir kıraatine, bir çok delilin yanı sıra Arapların kullanımlarıyla da istidlal eder. Arap nesrinden buna: “هو” örneğini verir. Bu sözde muzaf ile muzaf ileyih arası itirazî cümle ile ayrılmıştır. İbnu'l-Cezerî'ye göre burada cümle ile araları ayrılan muzaf ile muzaf ileyhin, müfretle ayrılması daha kolaydır.¹¹¹

3.1.1.3.2. Şiir

Kuşkusuz şiir Arapların divanıdır ve dil kurallarının tespitinde şiirin ayrıcalıklı bir rolü vardır. İbnu'l-Cezerî de zaman zaman tercih ettiği dil kuralları ve kıraat vecihlerini Arap edebiyatından aktardığı şiirlerle teyit eder. Mesela tahfif için idğâm-ı kebîr uygulamasının Arap dilinin bir özelliği olduğunu, şiirden getirdiği şahitlerle teyit eder.¹¹² Yine özellikle Ebû Amr'ın (ö. 154/771) “يَأْمُرُكُمْ، بَارِكُمْ” gibi lafızlarda râ ve hemzenin sakin okunduğu kıraate yöneltilen eleştirilere, Sîbeveyhi'den naklen Arap dilinden getirdiği şiir şahitleriyle cevap verir.¹¹³

3.1.2. İcma

Dilde icma derken dilcilerin; özellikle de Basralılarla Kufelilerin bir konudaki ittifakları kastedilir ve genel olarak dilde hüccet kabul edilir.¹¹⁴ İbnu'l-Cezerî de nahiv usulünün önemli

107 *Neşr*, c. II, s. 306.

108 *Neşr*, c. II, s. 210.

109 *Neşr*, c. II, s. 136.

110 *Neşr*, c. II, s. 299.

111 *Neşr*, c. II, s. 265. Başka örnekler için bkz *Neşr*, c. II, s. 291, 299, 392.

112 *Neşr*, c. I, s. 275. İdgam-ı kebir; misleyn, cinseyn veya mütekaribeyn olsun idğam edilecek harflerden ilkinin harekeli olması demektir. Bkz. *Neşr*, c. I, s. 274.

113 *Neşr*, c. II, s. 243.

114 *Suyûtî, İktirah*, s. 73-74.

bir unsurunu teşkil eden icma ilkesine önem verir. Bazen kâriflerin, bazen dilcilerin, bazen de her iki grubun ittifakını önemser. Dilciler; her ne kadar her konuda ittifak edemeseler de¹¹⁵ İbnu'l-Cezerî ittifak ettikleri kuralları dikkate alır ve bazı şaz/batıl kıraat ve tecvit rivayetlerini dilcilerin ittifakına dayanarak reddeder.¹¹⁶ Meselâ, *أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عَيْنًا* (Meryem 69) âyetinde *أَيُّهُمْ* terkinin muzafı olan *أَيُّ* lafzını bağımsız, *هُم أَشَدُّ* ibaresini de mübteda ve haber olarak değerlendirerek *أَيُّ* lafzının damme üzere mebni olduğunu iddia eden İbnu't-Tarâve'nin (ö. 528/134) bu görüşünü resm-i Osmanî ve dilcilerin icmasına dayanarak reddeder.¹¹⁷ Yine özellikle Ebû Amr'ın *يَأْمُرُكُمْ* (Bakara 2/64), *بَارَكُكُمْ* (Bakara 2/54), *مَكْرُ السَّيِّءِ* (Fâtır 35/43) gibi lafızlarda râ ve hemzeleri sakın okumasını, kıraat imamlarının idğamda irab harekesini sakın okuma konusundaki icmalarıyla temellendirir.¹¹⁸ Çünkü irab harekesinin sükûn yapılmasını şiddetle eleştiren Müberred (ö. 286/900) kâriflerin bu uygulamasını hata (lahn) olarak değerlendirmiştir.¹¹⁹

3.1.3. Kıyas

Arap nahiv tarihinde iki tür kıyastan bahsedilebilir. Biri, güvenilir râvîlerin nakillerinin incelenmesiyle elde edilen ve birçok fer'î meseleyi birleştiren ölçü/dil kuralıdır. İlk üç asır boyunca dilcilerin kıyası bu içerikle kullandıkları anlaşılmaktadır.¹²⁰ O nedenle ilk dönemlerde dilcilerin “Kıyasa aykırıdır” yargısıyla kastedilen, istikra yöntemiyle tespit edilen standart kurallara aykırılıktır.¹²¹ Dilciler istikra yöntemiyle oluşturdukları bu kuralların bütün Arap lehçelerini kapsayan bir standart olmadığı farkındaydılar. Bu sebeple çoğunluğun kullanımını esas alıp dil kuralını belirlerken, bölgesel kullanımları lehçe olarak değerlendirmişlerdir.¹²²

İkinci tür kıyas ise uygulamadan bağımsız olarak kuraldan hareketle yeni kurallar belirlemek için kullanılan bir istidlal biçimidir ki sonraki dönem dilcilerinde bu kıyas mantığının hâkim olduğu görülmektedir. Bu yeni tanımla kıyas, her zaman varlığından emin olunamayan illet ilişkilerine dayanan ve semanın yerini alan yeni bir istidlal şekline dönüşmüştür.¹²³

İbnu'l-Cezerî, bazı kıraatleri kullanırken kıyas yöntemini de sıklıkla kullanır. Kıyas kaynakları Kur'an, hadis ve Arap dilindeki kullanımlardır. Onun kıyası, illet benzerliğine dayalı mantikî kıyas ya da yaygın kullanımdan standart bir kural oluşturan Basralıların kıyasından çok ender kullanımları da kıyasla kurallaştıran Kûfelilerin kıyasını andırmaktadır. Örneğin; *وَرَائِي شُرَكَائِي، دُعَائِي، وَرَائِي* gibi memdûd isimle yapılmış terkiplerden hemzenin atılmasıyla oluşan

115 *Neşr*, c. II, s. 53, 126.

116 *Neşr*, c. II, s. 26, 136.

117 *Neşr*, c. II, s. 159-160.

118 *Neşr*, c. II, s. 243.

119 *Aynı yer*.

120 Ali Ebu'l-Mekârim, *Usûlü'l-tefkiri'n-nahvi*, Kahire, 2006, s. 27, 83.

121 Ali Ebu'l-Mekârim, *a.g.e.*, s. 317.

122 Zübeydî, *Tabakât*, s. 39.

123 Hassan Temmâm bu süreci ölçüler kıyası ya da istimalî kıyasdan (uygulama), hükümler kıyası ya da nahvî kıyasa geçiş olarak nitelendirir. Bkz. Hassan Temmâm, *Usûl; Dirâse ebistemûlûciyye li'l-fikri'l-lügavî inde'l-'Arab*, Kahire 2000, s. 151-154. Krş. Ali Ebu'l-Mekârim, *a.g.e.*, s. 121-122.

okunuşlara yönelik dilcilerin yönelttikleri eleştirilere itiraz eder ve dilde az da olsa böyle kullanımların; yani memdûd ismin maksûr yapıldığı uygulamaların var olduğunu belirtir.¹²⁴

Yine *قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا* (Zümer 39/10) âyetinde “عِبَادِ” kelimesinde vakıf halinde illet harfî yâ'nın üzerinde duran bir kıraate, kıyas yöntemini kullanarak yine bir Kur'ân âyeti olan *يَا عِبَادِ* (Zümer 39/16) âyetindeki uygulamayla istidlal eder.¹²⁵

İbnu'l-Cezerî'nin kıyasî ihticaclarına başka örnekler de vermek gerekirse, mesela, Arapların şiirde, muzaf ile muzaf ileyh arasını yabancı unsurla (ecnebi) sıklıkla ayırmalarına dikkat çekerek, cümlenin bir ögesini oluşturan unsurun bundan bir farkı olması gerektiğinden hareketle kıyasen böyle bir unsurla mutlak olarak muzaf ile muzaf ileyhin arasının ayrılabilmesine hükmeder ve bununla En'am 137 ile ilgili İbn Amir kıraatini temellendirir.¹²⁶ Bunun gibi cümle ile muzaf ve muzaf ileyh arası ayrılabiliriyorsa, bunun müfretle daha kolay ayrılabilmesini söyleyerek yine kıyas yapar.¹²⁷

Yine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “فَهَلْ أَنتُمْ نَارِكُوا لِي صَاحِبِي” hadisinde lafzî izafette ism-i fâil ile mefulünün arasının yabancı bir unsurla ayrılmasına kıyasla aynı şeyin mastar ile mef'ulü arasında tarîk-i evlâ ile olabileceğini söyleyerek kıyas yöntemine başvurur.¹²⁸

İbnu'l-Cezerî'nin bir kıraati tevcih ederken bazen standart dil kurallarına da kıyas yaptığı olur. Mesela, *بِمُصْرَخِي* (İbrahim 14/22) lafzını vasıl halinde yâ'yı esreli okuyan Hamza'nın okuyuşunu Arap dili kurallarına kıyasla şöyle temellendirir: Birinci yâ cemi yâ'sı olup idğam sebebiyle sahih harf muamelesi görmüş ve kendisine izafet yâ'sı bitişmiştir. “İki sakin birleşince, ikincisi esre ile harekelenir” kuralı gereği esre ile harekelenmiştir. Burada muteber dil kurallarına kıyas yapılmıştır¹²⁹ ve böyle bir kıraat de dil bakımından sahihtir.¹³⁰

3.1.4. Diğer Bazı Usûle Dair

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat vecihlerini yorum ve îzâhta kullandığı başka bazı usuller de tespit edilmiştir. Bunlardan en dikkat çekenleri, bağlam ve münasebet faktörlerini gözetmesidir.

3.1.4.1. Bağlam Faktörü

İbnu'l-Cezerî bir kıraati temellendirirken özellikle birden fazla îzâhın mümkün olması halinde bağlam faktörünü göz önünde bulundurarak en tutarlı îzâhı tercih edebilmektedir. Mesela, *هَلْ أَتَّبَعَكَ* (Kehf 66) âyetinde *رُشْدًا* lafzı dilde iki farklı şekilde; *رُشْدًا* ve *رُشْدًا* olarak okunmuştur ki hat ve dil bakımından lafız bu iki okunuşa da uygundur. Bununla beraber Ebû Alâ b. Amr'ın (ö. 154/771) yorumuyla *رُشْدًا* “olgunluk” anlamına gelirken, *رُشْدًا* “ilim” anlamına

124 Neşr, c. II, s. 303.

125 Neşr, c. II, s. 141. Benzer kıyaslar için ayrıca bkz. Neşr, c. II, s. 274-275.

126 Neşr, c. II, s. 265.

127 Aynı yer.

128 Neşr, c. II, s. 265.

129 Neşr, c. II, s. 298-299.

130 Ayrıca bkz. Mustafa Altındağ, “Sahih Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine”, *MÜ ilahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX (2001), s. 39.

gelmektedir. Bu sebeple kurrâ bağlam faktörüne bağlı olarak ittifakla Nisa 6'da aynı lafzî mazmûm ve ortası sükunlu (رُشْدًا), Kehf 10 ve 24'de bütün harfleri fethalı (رُشْدًا) okumuşlardır.¹³¹

3.1.4.2. Âyetler Arası Uyum/Münasebet

İbnu'l-Cezerî, bazı kıraat tercihlerinde âyet başlarıyla uyumun rol oynadığına dikkat çeker. Mesela, biraz evvel işaret edilen Nisa 6 ve Kehf 10 ve 24'de geçen رُشْدًا lafzının farklı okunuşlarıyla ilgili Ebû Amr'ın yorumunu son derece güzel ve yerinde bulmakla beraber رُشْدًا ve رُشْدًا lafızlarını aynı sözcüğün iki ayrı formu olarak gören dilcilerin görüşlerinden hareketle, bir ihtimal olarak Kehf 10 ve 24'de bu lafzın bütün harflerinin ittifakla fethalı okunmasının âyet sonlarının uyumuyla ilgili olabileceğini dile getirir.¹³² Bunun gibi سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ (Mesed 111/3) ve تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ لَّا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ (Mürselat 77/31) âyetlerinde لَهَبٍ lafzını harekeli, تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ (Mesed 111/1) âyetinde ise iki farklı şekilde; yani ortası harekeli ve sakin olarak okunmasını da yine âyet sonlarındaki uyumla alakalı görür.¹³³

3.1.4.3. Bilgisi Yetersiz Kimseleri Dikkate Almak

İbnu'l-Cezerî bazı kıraat meselelerini temellendirirken özellikle lafız ve mana ilişkisi bakımından önemli rol oynayan irab olgusuna dikkat çeker ve anlamı etkileyen irab hareketlerinin kaybolmamasını önemser. Bu sebeple mesela, vakıf halinde revm ve işmamlı okuyuşlara gerekçe olarak özellikle bilgisi yetersiz kimseler için irab hareketlerinin belirlenmesini gösterir.¹³⁴

3.2. İbnu'l-Cezerî'nin Kıraat Vecihlerine Yönelik Dilsel Yorumları

İbnu'l-Cezerî *en-Neşr*'inde usûl ve ferş olarak bütün kıraat ihtilaflarını dil bakımında temellendirme cihetine gitmediğinden, birçok önemli kıraat ihtilaflarını yorumuz bırakmıştır. Bazense tam tersine, imâle bahislerinde olduğu gibi, istidlal etmese bile dil ihtilaflarına gereğinden fazla yer ayırmıştır.¹³⁵

Genellikle Kıraat âlimlerinin ihtilaf ettikleri vecihleri dilsel bakımdan temellendiren İbnu'l-Cezerî, bazen ittifak ettikleri kıraat vecihlerini temellendirdiği de olmuştur. Meselâ, وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا (Bakara 2/189) âyetinde 'bâ' harf-i cerinin haberi tayin etmesiyle الْبِرُّ kelimesi ittifakla لَيْسَ'nin ismi olarak re'f mahallinde merfû okunmuştur.¹³⁶ Yine Nur 57'de geçen تَلَاثٌ تَلَاثٌ تَلَاثٌ عَوْرَاتٍ كُمْ terkinin aksine تَلَاثٌ تَلَاثٌ تَلَاثٌ terkinde تَلَاثٌ kelimesinin ittifakla mansub okunmasını da âyette zarf (mef'ul fi) konumunda bulunmasıyla îzâh eder.¹³⁷

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat vecihlerine yönelik dilsel îzâhlarını birkaç başlıkta ele almak uygun olacaktır.

131 *Neşr*, c. II, s. 312.

132 *Neşr*, c. II, s. 312.

133 *Neşr*, c. II, s. 404.

134 *Neşr*, c. II, s. 125-126.

135 *Neşr*, c. II, s. 75-77, 79, 82, 85, 87.

136 *Neşr*, c. II, s. 226.

137 *Neşr*, c. II, s. 333.

3.2.1. Dilbilgisi/Gramer Esaslı Yorumları

3.2.1.1. Hazf-Takdir

Dilde “hazif” ve “takdir” tabirleri, genellikle birbirinin mütelazımı gibi dururlar. Bu iki tabirin arasında âdeta varoluşsal bir zorunluluk mevcuttur; birinin var olduğu yerde, muhakkak diğeri de vardır. Zira hazif, cümlenin görünmeyen bir unsurunun takdiri iken, takdir de cümlenin bazı unsurlarının hazfi anlamına gelmektedir.¹³⁸

Hazif ve takdir, dilcilerin özellikle kullanım ile kural arasında ortaya çıkan tutarsızlıkları gidermek için başvurdukları bir tevîl yöntemidir. Genellikle irab hallerinin îzâhında görülen bu tür yorumlarında dilciler, genelde uygulamayı değil kuralı tercih ederler ve kural ile uygulamayı uzlaştırabilmek için çok kere dilin doğasıyla uyuşmayan uzak tevellere giderler.¹³⁹

İbnu'l-Cezerî de bazı kıraat vecihlerini temellendirirken, hazif ve takdir yöntemine başvurmuştur. Bazı kelimelerde ileri sürülen hazifleri resm-i Osmani ve rivayetin yanı sıra Arap dilinin efsah/daha fasih kullanımıyla da temellendirir. Mesela *بِئْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ* (Bakara 2/269), *كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّ الْمُؤْمِنِينَ* (Yunus 10/106) âyetlerindeki “يوتِي” ve “تنج” kelimeleri gibi telaffuzda fark edilmeyen illet harflerinin yazıda da hazfedilerek okunduğu 17 yerdeki harf haziflerini kâh rivayetle, kâh kıyasla ve kâh dille temellendirme cihetine gider.¹⁴⁰

Aynı şekilde *وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ* (Bakara 2/165) âyetinde elif nûn (ان) maddelerinin meksur okunduğu kıraati temellendirirken başvurduğu yöntemlerden biri de hazif ve takdirdir. Buna göre elif nûn (ان) maddesinin meksur okunması halinde cümlede hazif vardır. Cevap cümlesi hazfedilmiştir. Gayb ve muhatap sıygalarına göre takdiri; *القوة لله* veya *لقالوا إن القوة لله* şeklindedir. Bunun bir başka îzâhı da *القوة لله* cümleyi isti'naf cümlesi olarak değerlendirmektir. Bu durumda cevap cümlesinin takdiri; *لرأوا أمرا عظيما* veya *لرأيت* şeklinde olacaktır. Söz konusu edatın yaygın fethalı kıraatine göre ise takdir; *لعلموا* veya *لعلمت أن القوة لله* şeklindedir.¹⁴¹

Yine İbnu'l-Cezerî, *إِنَّ وَلِيَ اللَّهِ* (A'raf 7/196) lafzı üzerinde icra edilen şeddesiz meksur ve meftuh yâ'lı kıraatlerin ilalini yaparken bunu harf hazfiyle temellendirir. Yâ'nın fethalı okunmasında Ebû Ali el-Farisî'nin yorumunu tercih eder. Buna göre fe'îl vezninde gelen *ولي* kelimesinin son harfi hazfedilerek mütekellim yâ'sına muzaf yapılmıştır. Meksûr okunuşunda ise hazfedilen mütekellim yâ'sıdır. Bu durumda muzaf kelime, vaslen de vakfen de meksur okunmuştur.¹⁴²

İbnu'l-Cezerî'nin kıraat vecihlerini temellendirmede başvurduğu hazif/takdir yöntemine bir başka örnek de *لَمَّا لِيُوَفِّيَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَالَهُمْ إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ* (Hud 111) âyetidir. Âyette *لَمَّا* edatını şeddesiz okuyan kıraati temellendirmek için İbnu'l-Cezerî, *لِنِّ*'nin haberi olarak mahzuf bir yemin takdir eder, *لَمَّا لِيُوَفِّيَهُمْ* cümlesini de yeminin cevabı olarak değerlendirir. Buna göre

138 Ebu'l-Mekârim, *Usul*, s. 249.

139 Ebu'l-Mekârim, *a.g.e.*, s. 247-248, 251-252.

140 *Neşr*, c. II, s.138 vd.

141 *Neşr*, c. II, s. 224. Ayrıca bkz. *Neşr*, c. I, s. 425.

142 *Neşr*, c. II, s. 274-275.

cümlenin takdiri; *إِنَّ كَلًّا لَأَقْسَمَ لِيُؤْفِقِيَهُمْ* şeklindedir. Diğer yandan *لَمَّا* edatının şeddeli okunduğu kıraatte ise bunu cezim edatı olarak değerlendirip mananın delaletiyle meczum bir fiil takdir eder. Buna göre ise takdir şöyledir: *عمله من جزاء عمله*. Zira âyetin devamı böyle bir takdir mana cihetinden desteklemektedir.¹⁴³

Yine *فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ* (Yunus 11/71) âyetinde *وَشُرَكَاءَكُمْ* lafzını merfû okuyan kıraati, bir vecih olarak haberi mahzûf mübteda olarak temellendirir ki bu durumda cümleyi şöyle takdir eder: *وَشُرَكَاءَكُمْ فَلْيَجْمِعُوا أَمْرَهُمْ*.¹⁴⁴

3.2.1.2. İrab İhtilafları

Kıraat ihtilaflarında en sık rastlanan ihtilaflardan biri de irab ihtilaflarıdır. İbnu'l-Cezerî yeri geldikçe irap ihtilaflarını da dilsel yönden temellendirme cihetine gider. Buna verilecek en güzel örneklerden biri şudur: *وَكَفَّهَا زَكْرِيَّا* (Ali İmran 3/37) âyetinde *زَكْرِيَّا* ismini herkesten farklı olarak mansub okuyan Ebû Bekir'in bu kıraatini İbnu'l-Cezerî, *زَكْرِيَّا* ismini *كَفَّلَ* fiilinin ikinci mefulü olarak değerlendirerek temellendirir.¹⁴⁵

3.2.1.3. Atf

İbnu'l-Cezerî bazı kıraat ihtilaflarını atf kuralıyla temellendirir. Örneğin, *فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ* (Yunus 10/71) âyetinde hemzenin merfû okunduğu kıraati, bir vecih olarak öncesinde yer alan *فَأَجْمِعُوا* fiilinin merfû (fail) zamirine atfla temellendirir. Bu durumda fiil ile failinin arası meful ile ayrılmıştır. Ancak bu, dilde yeri olan güzel (hasen) bir uygulamadır.¹⁴⁶

3.2.1.4. İzafet

İbnu'l-Cezerî birçok kıraati izafetle temellendirir. Mesela; *فَلَمَّا اخْمِلَ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ* (Hud 11/40) âyetinde yer alan *كُلِّ* kelimesinin tensinsiz kıraatini izafetle izâh eder.¹⁴⁷

3.2.1.5. Muzaf ile Muzaf İleyhin Arasının Ayrılması

Dilcilerin genel yaklaşımına göre muzaf ile muzaf ileyhin arası yabancı bir unsurla ayrılamaz. Ancak İbnu'l-Cezerî, bazı sahih kıraatlere aykırı düştüğü için bu kuralın aksini ispat etmeye çalışır. Bunun en yaygın örneği *أُولَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ* (Enam 6/137) âyetidir. Âyet İbn Amir tarafından *أُولَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ* şeklinde okunmuştur. Bu kıraatte muzaf (*أُولَادِهِمْ*) ile muzaf ileyih (*شُرَكَاءُهُمْ*) arası meful (*أُولَادِهِمْ*) ile ayrılmıştır ki dilcilerin çoğuna göre böyle bir uygulama ancak şiirde mümkün olabilir. Bu yüzden bu kıraat başta Zemahşerî olmak üzere dilcilerce eleştirilmiştir. İbn Amir'i yanılta şeyin bazı mushaflarda *أُولَادِهِمْ شُرَكَاءُهُمْ* lafzının *شُرَكَاءُهُمْ* şeklinde (yâ üzerine) yazılmış olduğunu belirten Zemahşerî, *أُولَادِهِمْ*

143 *Neşr*, c. II, s. 291.

144 *Neşr*, c. II, s. 286.

145 *Neşr*, c. II, s. 239.

146 *Neşr*, c. II, s. 286.

147 *Neşr*, c. II, s. 288.

ve *شركاؤهم* lafızlarının ikisi de mecrur okusaydı, bunun makul bir yorumu olabileceğini; zira müşriklerin çocuklarının da servetlerinin ortakları olduğunu söylemiştir.

Zemahşerî'nin İbn Amir kıraatine yönelik bu itirazını sert bir dille eleştiren İbnu'l-Cezerî, kişisel rey ve arzuyla Kur'an kıraati icra edilemeyeceğini söyler ve dilde master ile mamulü olan muzaf ileyhin arasının meful ile ayrıldığı çokça örnek bulunduğunu belirtir, İbn Amir kıraatini hadis ve Arap dilindeki benzer kullanımlarla, özellikle İbn Malik gibi otorite dilcilerin görüşleriyle temellendirme cihetine gider. Diğer yandan bizzat İbn Amir'in kendisinin dilde hüccet olduğunu, kıraatinin resm-i Osmanî'ye uyduğunu ve rivayete dayandığını, hiç kimsenin bu kıraati sebebiyle kendisini, Şam gibi hem ilim ve kültür ve hem de hilafet merkezi olan bir bölgede bu yüzden eleştiri konusu yapmadığını, kendisini ilk eleştiren kişinin ise İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) olduğunu, Taberî'nin bu eleştirisine, onun sürçmelerinden görülerek itibar edilmediğini belirtir.¹⁴⁸

3.2.1.6. Hal

İbnu'l-Cezerî (Yunus 10/89) âyetinde *وَلَا قَالَ قَدْ أُجِيبْتُ دَعْوَتَكُمْ فَوَاسْتَقِيمًا وَلَا تَتَّبِعَانَّ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ* (Yunus 10/89) âyetinde *وَلَا قَالَ قَدْ أُجِيبْتُ دَعْوَتَكُمْ فَوَاسْتَقِيمًا* (وَلَا تَتَّبِعَانَّ) kıraati temellendirirken yaptığı îzâhlardan biri, vav-ı hâliye ile gelmiş bu cümlenin, *فَوَاسْتَقِيمًا* emrinin failinden hal olduğu şeklindedir.¹⁴⁹

Yine *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا* (1) *قِيمًا لِيُنزِلَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ أَدْنَاهُ* (Kehf 18/1-2) âyetlerinde *عِوَجًا* üzerinde sekte yapan Hafs (ö. 180/796) kıraatini temellendirirken de der ki: “Bundan maksat hemen peşinden gelen *قِيمًا* kelimesinin irap yönünden öncesiyle ilgili olmadığını beyan etmektir. Bu durumda *قِيمًا* kelimesi gizli bir fiille hal üzere mansub olur ki takdiri (أنزله قِيمًا) şeklindedir.”¹⁵⁰

3.2.1.7. İsim Fiil

İbnu'l-Cezerî, *هَيْتَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ* (Yusuf 23) âyetinde *هَيْتَ* kelimesinin etimolojisine dair geniş dil analizlerine girer, bu kelimenin okunuşunda Ebû Ali el-Farisî ve takipçilerinin râvîye yönelik eleştirilerini doğru bulmaz. Sonuçta söz konusu lafzın dilde yedi farklı okunuşundan her birini, isim fiil yapısında birer lehçe olarak görür, hepsinin ortak manasının; “Haydi gel” demek olduğunu belirtir.¹⁵¹

3.2.2. Belağî/Beyânî Yorumlar

İbnu'l-Cezerî kıraatleri tevcihinde çok olmamakla beraber bazı belagat meselelerinden de yararlanmıştı. Burada İbnu'l-Cezerî'nin kıraat vecihlerini temellendirmede başvurduğu dil ve belagat kavramlarının tespitine çalışıldığından, söz konusu tevcihlerin isabetli olup

148 *Neşr*, c. II, s. 263-265.

149 *Neşr*, c. II, s. 286. Ayrıca bkz. *Neşr*, c. II, s. 306.

150 *Neşr*, c. I, s. 425.

151 *Neşr*, c. II, s. 294-295.

olmadığına dair bir değerlendirme yapılmayacaktır. Bu bağlamda tespit edebildiğimiz belagat konuları şunlardır:

3.2.2.1. Taktim-Tehir

İbnu'l-Cezerî (Ali FALĀZİNَ هَاجِرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَوْدُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأَكْفِرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ (Ali İmran 3/189) âyetindeki قَاتَلُوا ve قَاتَلُوا lafızları ile قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ (Tevbe 111) âyetindeki قَاتَلُوا ve قَاتَلُوا lafızları üzerindeki tertip yönünden doğan kıraat ihtilaflarını belagatin özellikle meânî bölümünün konuları arasında bulunan taktim ve tehirle temellendirir.¹⁵²

3.3.2.2. İtnab-İcâz

İbnu'l-Cezerî (Bakara 2/217) âyetinde يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا şart fiilinin, وَمَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ (Maide 56/54) âyetindeki aksine, bütün kârilerce bu şekilde idğamsız okunmasını, bir vecih olarak Bakara sûresinin uzunluğunun itnabı gerektirmesiyle îzâh eder. Diğer sûrelerden de örneklerle itnab ve icaz makamlarına uygun olarak bu tür lafızların idğamlı veya idğamsız okunduğunu belirtir¹⁵³ ki itnab ve icaz belagatin konularındandır.

3.2.2.3. Hakikat-Mecâz

İbnu'l-Cezerî (İbrahim 14/46) âyetinde birinci lâm'ın esreli, ikinci lâm'ın fethalı okuduğu kıraati beyânî/belâğî bir yorumla temellendirir. Bu okunuşa baştaki olumsuzluk edatı olup buna göre mana şöyle şekillenir: “Kurdukları tuzakları ne kadar büyük ve korkunç olursa olsun bundan Muhammed’in davası ve İslam dini etkilenmez/sarsılmaz.” Bu durumda âyetin yaygın okunuşuna (lâm'ın dammeli okunuşu) göre dağlar hakikat iken, bu okunuşa göre mecazdır.¹⁵⁴ Hakikat ve mecaz beyan ilminin konularındandır.

3.2.3. Tefsiri Yorum

İbnu'l-Cezerî bazen tefsiri yorumlarla da bir kıraat veçhini temellendirir ya da reddeder. Mesela; هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (Yasin 36/52) âyetinde هَذَا üzerindeki vakfî kabih görür ve bunu şöyle îzâh eder: “...Bu şekildeki vakfî, müşarun ileyhini مَرْقِدًا kelimesi olduğu izlenimi verir ki bu, tefsir otoritelerine göre doğru değildir.”¹⁵⁵ Ona göre مَرْقِدًا üzerinde sekte yapmakla ayrıca kâfirlerin sözlerinin orada bittiği beyan edilir.¹⁵⁶ Buna göre İbnu'l-Cezerî'nin kıraatte sekte uygulamasını beyânî/tefsiri bir yöntemle temellendirdiği söylenebilir.

152 *Neşr*, c. II, s. 246.

153 *Neşr*, c. II, s. 255.

154 *Neşr*, c. I, s. 67.

155 *Neşr*, c. I, s. 230.

156 *Neşr*, c. I, s. 246.

3.2.4. Te'vilî Yorum

İbnu'l-Cezerî'nin bazı kıraatleri temellendirirken başvurduğu yöntemlerden biri de te'vilî yorumdur. Buna verilebilecek güzel bir örnek biraz evvel geçen; **وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ** (İbrahim 14/46) âyeti üzerindeki farklı kıraatlerini anlambilim yönünden telif için gösterdiği çabadır. Bu ve bunun gibi lafız ve mana cihetinden farklılık arz eden kıraatlerin her birini anlambilim açısından yorumlayan İbnu'l-Cezerî, kıraatlere bağlı olarak ortaya çıkan bütün anlamların doğru olduğunu ve aralarında herhangi bir ihtilaf ya da tenakuz oluşmadığını ispata çalışır. Özellikle İbrahim 14/46'yla ilgili takdire şayan dilsel bir temellendirme ve semantik bir telif yapar. Bu konuda özetle şunları söyler: **وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لَتَزُولَ** (منه الجبال) âyetinde **لتزول** lafzının birinci lamının fethalı, ikinci lamının dammeli kıraatinde baştaki **نِ** muhaffedir. Buna göre mana şöyle olur: “Onlara karşı düzenbazlıkları, koca dağlar yerinden oynayacak derecede şiddetlenmişti.” İkinci kıraate göre, yani birinci lamın esreli ikinci lamın fethalı okunuşuna göre ise baştaki **نِ** nefiy edatıdır. Buna göre mana şöyledir: “Kurdukları tuzakları ne kadar büyük ve korkunç olursa olsun bundan Muhammed'in davası ve İslam dini etkilenmez/sarsılmaz.” Birinci okunuşta dağlar hakikat, ikinci okunuşta ise mecazdır.¹⁵⁷

İbnu'l-Cezerî bu tevilî yorumunda da yine kıraatler arasını hakikat-mecaz karşıtlığıyla telif ettiği görülmektedir.

Sonuç

İbnu'l-Cezerî'nin dilciliği üzerine *en-Neşr*'i çerçevesinde yapmış olduğumuz bu incelemeyle ulaştığımız başlıca sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Her şeyden önce kıraat ile Arap dili arasında sıkı bir alaka vardır; bir taraftan Arap diline uygunluk kıraatin sıhhat şartlarından biri olarak görülürken diğer taraftan özellikle sahih kıraatler Arap dili kurallarında hüccet kabul edilmiştir. Arap dili ile kıraat arasındaki bu yakın ilişki sebebiyle her Kıraat âlimi aynı zamanda yetkin bir dilci olmak zorundadır.

Bir kıraat otoritesi olarak İbnu'l-Cezerî de kıraatte olduğu gibi Arap dilinde de belli bir yetkinliğe sahipti. Bunu gerek dille ilgili çalışmalarıyla ve gerekse *en-Neşr* isimli eserinde kıraat vecihlerine yönelik dilsel izâhlarıyla ortaya koymuştur.

İbnu'l-Cezerî Arap dili ve edebiyatına dair birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan özellikle *el-Cevhere fi'n-nahv* isimli Arap dili gramerine dair eseri önemlidir. Bununla beraber özellikle son dönem biyografi çalışmalarında *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzî'l-Hulâsa* isimli İbn Malik'in *Elfıye*'si üzerine yapılmış bir çalışma sehven İbnu'l-Cezerî'ye nispet edilmiştir. Oysa eser, kaynaklarda böyle bir şerh yazdığı kaydedilen ve hicrî 711'de (1311) vefat etmiş bulunan Muhammed b. Yusuf el-Cezerî'ye aittir.

İbnu'l-Cezerî sadece Arap diline dair eserleriyle değil aynı zamanda *en-Neşr*'indeki dil meselelerini izâhlarıyla da Arap dili ve edebiyatında yetkin bir bilgin olduğunu göstermiştir. Bazı kıraat vecihlerini dil bakımından temellendirirken bağımsız bir dilci gibi davranmış, hiçbir

157 *Neşr*, c. I, s. 67.

dil ekolün görüşüyle kendini kayıtlı görmemiştir. Genellikle Sibeveyhi'nin dil görüşlerinden istifade etse de bir kıraati temellendirirken yeri geldiğinde Sibeveyhi de dâhil en otorite dilcilere bile itiraz etmekten çekinmemiştir.

İbnu'l-Cezerî, dil ve belagat meselelerini tartışırken bazen kendine mahsus tabirler kullanmış olsa da genellikle söz konusu disiplinlerin yaygın terminolojisini kullanmıştır. Dille ilgili görüşlerini temellendirirken başta sema, icma ve kıyas olmak üzere Arap dili usulünün temel ihticac kaynakları ve yöntemlerine müracaat etmiştir. Ancak bu kaynakları kullanırken oldukça hoşgörülü davranmış, kıraatin senet bakımından sahih olması halinde Arap diline uygunluğunu gösterebilmek için sema ve kıyas ilkelerini katı bir sınırlamaya gitmeksizin daha esnek biçimde kullanmıştır.

Kuşkusuz Arap dili gramerine dair eserleri günümüze ulaşmayan İbnu'l-Cezerî'nin dilciliğinin bütün boyutlarıyla incelenip ortaya konulması, onun günümüze ulaşan bütün çalışmalarının kapsamlı incelenmesini gerektirmektedir. Böyle bir inceleme ise bu çalışmanın hacmini aşar, belki yüksek lisans veya doktora tezi düzeyinde bir çalışmayı gerektirir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdül'âl, Salim Mekram. *Eserü'l-kurâati'l-Kur'âniyye fi'd-dirâsati'n-nahviyye*, Kuveyt 2009.
- Abdül'âl, Salim Mekrem. *el-Halkatü'l-meşkûde fi tarihi'n-nahvi'l-'Arabî*, Beyrut 1413/1993.
- Ahmed Mustafa, Mahmud Akl. *en-Nahv ve'd-delâle fi'l-kurâati'l-Kur'âniyye'l-aşer*, Yüksek Lisans Tezi, Camiatü'l-Ezher: Gazze, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi; 1436/2015.
- Altındağ, Mustafa. "Sahih Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX (2001), s. 23-48.
- Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'arîfin; Eesmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, istinsah ve tsh. İbnulemin Mahmûd Kemal İnal-Avni Aktuç, c. I-II, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951-1955.
- Bulut, Ali. "Ebû Ubeyde'nin Mecazü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler" *NÜSHA: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, c. 4 (15), s. 63-76.
- Bulut, Ali. "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VIII (2008), sy. 2, s. 89-104.
- Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, c. I-III, Kahire 1418/1998.
- Çetin, Abdurrahman. "Kur'ân Kıraatlerine Yönelik Oryantalist Yaklaşımlar", *Marife*, Yıl: 2, sy. 3, Kış 2002, s. 65-106.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire 1968.

- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2007, s. 106-107.
- Durmuş, İsmail. "Arap Dili ve Lehçeleri Açısından Kiraatler", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-IV (Kiraat ve Problemleri)*, İstanbul 2002, s. 437-450.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. *Usûlü't-tefkîri'n-nahvî*, Kahire, 2006.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *Câmiü'l-beyân fi'l-kiraati's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Mahmud Saduk el-Cezairî, Beyrut 2005.
- ed-Dimyâtî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed. *İthâfî'l-füdalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-aşer*, thk. Enes Mühre, Lübnan, 1419/1998.
- ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe. *'Uyünü'l-ahbâr*, c. I-IV, Beyrut 1343/1925.
- el-Askalanî, İbn Hacer. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdülmü'in Dân, c. I-VI, Hindistan: Saydarabad, 1392/1972.
- el-Efgânî, Said. *Usûlü'n-nahv*, Beyrut 1407/1987.
- el-Enbârî, Muhammed b. Kasım. *Kitâbü'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1407/1987.
- el-Hafız, Muhammed Mu'tî. *el-İmam Şemsüddin İbnu'l-Cezeri: Fihrisü müellefatihî ve men terceme lehü*, Dubai: Matbuatı merkezi Cumati'l-Mâcid li's-sekafeti ve't-türas, 1414/1994.
- el-Hafız, Muhammed Mu'tî. *Şeyhu'l-kurrâ el-İmam İbnu'l-Cezerî*, Beyrut/Dımaşk 1416/1995.
- el-Lebedî, Muhammed Semir Necib. *Eserü'l-Kur'ân ve'l-kiraat fi'n-nahvî'l-Arabî*, Ürdün 2011.
- el-Lügavî, Ebu't-Tayyib Abdülvahid b. Ali. *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Ebu'l-Fadl Muhammed İbrahim, Kahire 1375/1955.
- el-Mehdevî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ammar. *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hazim Said Haydar, Riyad 1415h.
- en-Nisabûrî, Muhammed b. Abdullah Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, c. I-IV, Haydarabat 1340h.
- es-Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefayât*, thk. Ahmed Arnavut-Türki Mustafa, c. I-XXXI, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- es-Serrâc, Muvaffak. "Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ menhecühû ve mezhEbhû fi Mecâzi'l-Kur'ân", *et-Türâsü'l-Arabî*, sy.18, Dimeşk, 1405/1985.
- es-Sîrâfî, Ebû Said Hasan b. Abdillâh. *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdülmünim Hafâcî, Kahire 1374/1955.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Buğyetü'l-vuat fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, c. I-II, Lübnan, ts.
- es-Suyûtî, *el-İktirâh fi ilmi usûli'n-nahv*, nşr. Abdülhakim Atıyye, Lübnan: Darü'l-Beyrûtî 1427/2006.
- eş-Şankîtî, Muhammed Mahmud Ahmed. *Menhecü İbni'l-Cezeri fi kitâbihî en-Neşr me'a tahkiki kısmi'l-usûl*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muhammed b. Suud Üniversitesi Usulüddin Fakültesi, Riyad 1421h.
- et-Tantâvî, Ahmed. *Neş'etü'n-nahv ve tarihü eşheri'n-nühât*, Kahire 1995.
- ez-Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire 1392/1973.
- Gündüzöz, Soner. "Nahiv ve Sarf Terimlerinin Doğuşu Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1997, sy. IX, s. 283-300.
- Hamdân, Ekrem Ali. "Kütübü'l-ihciac ve's-sirâ' beyne'k-kurrâi ve'n-nühât", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslamiyye*, c. XIV, sy: 2, Haziran 2006, s. 89-119.

- Hamed, Gânim Kaddûrî, *Rasmu'l-Mushaf: Dirâse lügaviyye târihiyye*, Irak 1982.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, c. I-III, Kahire 1371/1952.
- İbn Mücahit. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kiraât*, thk. Şevki Dayf, Kahire 1972.
- İbn Sellâm, Muhammed el-Cümehî. *Tabakât fihûli's-şu'arâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Şakir, 1974.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', c. I-II, Mısır: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ty.
- İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, Mısır 1950.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebulhayr Muhammed b. Hatib. *Kâşifü'l-hasâsa an elfâzi'l-hulâsa*, thk. Mustafa Ahmed Nemmas, Kahire 1403/1983.
- İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemalüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahime es-Sâmerrâî, Ürdün 1405/1985.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, c. I-II, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Kûzî, Avad b. Hamd. *el-Mustalahu'n-nahvî; neş'etihû ve tetavvuruhû hatta evâhiri'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Riyad 1401/1981.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, İstanbul 2016.
- Mazin, el-Mübarek. *en-Nahvü'l-'Arabî, el-'İlletü'n-nahviyye; neş'etihâ ve tetavvuruhâ*, Lübnan 1401/1981.
- Muhammed Han. *Usûlü'l-nahvi'l-'Arabî*, Cezair: Biskra 2012.
- Semir, Muhammed. *Eserü'l-Kur'an ve'l-kirâat fi'n-nahvi'l-'Arabî*, Darü'l-kütübü's-sekâfiyye, 1978.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kumbur. *el-Kitâb: Kitâbü Sibeveyhi*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1408/1988.
- Şirin, Mehmet. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009.
- Temmâm, Hassan. *Usûl; Dirâse ebistemülücüyye li'l-fikri'l-lügavî inde'l-'Arab*, Kahire 2000.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Altıkulaç, Tayyar. c. XX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, "İbnu'l-Cezerî" maddesi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Birişik, Abdülhamit. c. XXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, "Kıraat" maddesi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Çetin, Abdurrahman. c. XXVII, 56-57, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, "Lahn" maddesi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Durmuş, İsmail. c. XXXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, "Nahiv" maddesi.
- Yüksel, Ali Osman. *İbn Cezeri ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996.

